Алена СПІРЫДОНАВА

МАЁ ЖЫЦЦЁ

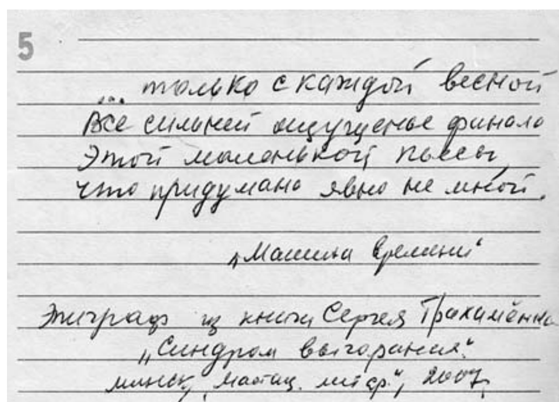
5
...только с каждой весной
Все сильней ощущенье финала
Этой маленькой пьесы,
что придумано явно не мной.

„Машина времени"

Эпиграф из книги Сергея Трахимёнка
„Синдром выгорания".
Минск, „Мастац. лит-ра", 2007.

Маё дзяцінства, бацькі, родныя апісаны мною ў красавіку-маі 2013 года.

З дзённікавых запісаў, прыватных успамінаў, створаных не для друку і нават без аніякага на яго спадзявання, сам-насам з сабою, чалавекам, які не мае прамога дачынення ні да якой мемуарыстыкі наогул, бо не з'яўляецца ні шырокавядомай персонай, ні заангажаванай як-небудзь асобай, можна даведацца пра самае сапраўднае — жыццё. Якім яно было ці магло быць. Гэта не новая думка, гэта старая выснова.

З Наталляй Іванаўнай Інсаравай, кандыдатам фізіка-матэматычных навук, дацэнтам кафедры медыцынскай і біялагічнай фізікі Беларускага дзяржаўнага медыцынскага ўніверсітэта мы пазнаёміліся, калі «Маладосць» ладзіла для студэнтаў-медыкаў мерапрыемства, прысвечанае 130-годдзю Якуба Коласа. Пры тым, што будучыя ўрачы — ледзь не самая ўдзячная аўдыторыя літаратурных вечарын увогуле, ім асабліва даспадобы літаратурныя прысвячэнні, што нейкім чынам звязаны з іх прафесіяй. Юбілей класіка стаў нагодай для чытання яго гумарыстычных вершаў, прысвечаных дактарам і бальніцам. Ну, і невядома, ці госцем на той сустрэчы, ці гаспадыняй яе была Наталля Іванаўна, дачка сябра Якуба Коласа Івана Анісімавіча Інсарава, міністра аховы здароўя БССР (1948—1966), рэдактара часопіса «Здравоохранение Белоруссии». І вось калі праз два гады я звярнулася да Наталлі Іванаўны з прапановай напісаць пра бацьку, то атрымала ў адказ чырвоны нататнік роднай цёткі Наталлі Іванаўны — таксама ўрача, кандыдата медыцынскіх навук Алены Мікалаеўны Спірыдонавай.

Змест таго нататніка цяпер перад вамі. Я ў ім амаль нічога не правіла. Толькі зрабіла пераклад тэксту на беларускую мову — гэта ідэя падалася сімпатычнай самой аўтарцы.

Запіс успамінаў мінчанкі, зроблены ў 84-гадовым узросце, у чырвоным нататніку, пачаты двума падкрэсленымі чырвоным алоўкам словамі. Іх трэба, так мне падалося, прыняць за назву. Што і зроблена.

Святлана ДЗЯНІСАВА

СЯМ'Я

Я, Спірыдонава Алена Мікалаеўна, беларуска, нарадзілася ў Мінску 22 красавіка 1929 года.

Маці: Бакуновіч Кацярына Вікенцьеўна, беларуска, нарадзілася ў 1893 годзе ў вёсцы Раванічы Чэрвеньскага раёна, з сялян. Валодала ад прыроды чароўным голасам, прыгожай знешнасцю, розумам, выдатнай памяццю (фатаграфічнай), якая перадалася мне і майму сыну Пятру, была высокаадукаванай жанчынай. У маладосці спявала ў аперэце ў горадзе Магілёве, але паколькі класічнай музычнай адукацыі не мела, то ў гады Першай сусветнай вайны, падчас разрухі, пайшла вучыцца ў Магілёве ў школу павітух і працавала пасля акушэркай у Мінску. У Грамадзянскую вайну хварэла на сыпны і зваротны тыфы, што дазволіла ёй (разам з бацькам, які таксама перахварэў на тыф) у Вялікую Айчынную выратаваць ад тыфу мяне.

Маці мела шмат прыхільнікаў. У Вялікую Айчынную вайну яе шукаў чалавек з Польшчы, які кахаў яе, каб хоць нечым дапамагчы. Яны сустрэліся, ён убачыў мяне (у 1942-м мне было дванаццаць) і войкнуў:

«Кацярынка! У цябе ж павінна быць дачка красуня!» Такімі словамі ён параніў маме сэрца, і яна ўсё далейшае сваё жыццё пакутавала ад таго, што я непрыгожая. Па яе словах, з маёй знешнасцю яе мірылі толькі мае фігура і ногі.

З родных у яе былі: брат Павел, які памёр у Вялікую Айчынную вайну ў Свярдлоўску, сястра Ганна памерла ў 1956-м, пляменніца (дачка Ганны) Ніна Георгіеўна Катлоўская, па мужу Інсарава, памерла ў 1980-м.

Бацька: Спірыдонаў Мікалай Мікалаевіч, 1894 года нараджэння (горад Гжатск), з дваран. Яго бацька — Спірыдонаў Мікалай Паўлавіч быў сапраўдным стацкім саветнікам службовага дэпартамента. Яго цётка была жонкай Дамброўскага, польскага генерала, удзельніка Парыжскай камуны.

З 1915 года сям'я бацькі жыла ў Мінску.

Спірыдонаў Мікалай Паўлавіч быў высокаадукаваным чалавекам і меў цудоўную бібліятэку. Мама мне расказвала, што яна, калі прыходзіла да іх, заўсёды размаўляла з Мікалаем Паўлавічам і слухала натхнёна яго аповеды. Як анекдот мама паведаміла, што бабуля раўнавала яе, гаварыла: «Каця, ты ходзіш да майго Мікалая, а не да сына». Вось яшчэ анекдот. У той час жалаванне атрымлівалі або залатымі чырвонцамі, або асігнацыямі (папяровыя грошы) і бабуля патрабавала, каб дзед атрымліваў жалаванне асігнацыямі, бо «залатыя рвуць кішэню». У выніку ў рэвалюцыю іх сям'я памірала з голаду (памерла паўтарагадовая дачка татавай сястры). Ад галоднай смерці выратаваліся толькі дзякуючы суседзям Рубінштэйнам, якія папрасілі перавезці сваё золата. Тады бабуля абшыла залатыя манеты сукном, прышыла замест гузікаў на студэнцкую тужурку таты, і пад пільным вокам братоў Рубінштэйнаў тата пасляхова даставіў гэты груз у Смаленск. Там адразу ж атрымаў грошы, тэлеграфам пераслаў у Мінск і такім чынам выратаваў сям'ю.

Дзед Спірыдонаў Мікалай Паўлавіч пахаваны на вайсковых могілках, там жа (у адной магіле) пахаваны прах яго жонкі Антаніны Цімафееўны і мая мама, Бакуновіч Кацярына Вікенцьеўна (памерла 1 чэрвеня 1946 года).

Бацька Спірыдонаў Мікалай Мікалаевіч памёр у 1983 годзе, пахаваны на Паўночных

Алена Мікалаеўна Спірыдонава. 1976 год.

могілках, на алеі ганаровых грамадзян. Таксама там, побач, пахаваны мой муж, Буднікаў Аляксандр Фёдаравіч (1924, 20 мая — 2012, 23 мая).

Мой бацька закончыў медыцынскі факультэт Юр'еўскага (зараз Тартускага) універсітэта, далей жыў з роднымі ў Мінску, працаваў галоўным санінспектарам Мінска і на паўстаўкі тэрапеўтам у чыгуначнай паліклініцы. Мама працавала ў бальніцы акушэркай, разам з Рэверэлі Генувэфай Уладзіславаўнай, якая скончыла бястужаўскія курсы і была высокаадукаванай дваранкай. Яна навучыла маму польскай мове (мама валодала ёю свабодна) і мазурцы. Французская мова не ішла так лёгка.

Жылі мы на вуліцы Паштовай, дом 5, кватэра 5. Цяпер гэтай вуліцы няма, яна занята стадыёнам «Дынама». Па нашых садах цяпер па вуліцы Ульянаўскай уніз да рэчкі ідзе трамвай. Насупраць — чырвоныя цагляныя трохпавярховікі, пасёлак «Іскра», ён захаваўся ў вайну, там жыла прафесура,

шмат хто з жыхароў гэтых дамоў загінуў падчас рэпрэсій.

На нашай вуліцы стаялі цудоўныя асабнякі, якія патаналі ў садах, мелі вялікія двары.

У такім асабняку мы мелі адзін пакой на 24 квадратныя метры, у тры акны, кутні, са столлю каля трох з паловай метраў вышынёй. Мама заўсёды казала: «Як я люблю наш пакой». Астатнія тры пакоі з кухняй, верандай, двума ўваходамі займалі Рахманчыкі: ён — акушэр-гінеколаг, кандыдат медыцынскіх навук, яна — таксама ўрач, іх двое дзяцей — Якаў, вучань 7-га класа, і Алік, мой сябар, вучань 4-га класа. Маці, Раіса Якаўлеўна, і дзеці — Якаў і Алік — загінулі ў гета ў самы першы пагром. Ніхто не падазраваў забойстваў, бо ў гета існавала самакіраванне, там працавала наша знаёмая. Спачатку немцы патрабавалі аблігацыі залатога займа 1938 года, потым золата. Аліка хацела ўзяць да сябе ў вёску іх домработніца Ксенія, якая знайшла іх у разбураным Мінску, але паколькі нават і не чакалі пагромаў, то Раіса Якаўлеўна не рашылася аддаць Аліка. Загінулі яны ў першыя дні лістапада 1941 года. У мяне ў душы незагойная рана, бо мы з Алікам сябравалі так, што не маглі расстацца, хоць ніхто не мог зразумець такога сяброўства-кахання. Знаёмыя Рахманчыкаў звалі мяне Ента (здаецца, не памыляюся, хоць з часам магла і забыцца). Мы сябравалі з ранняга дзяцінства, на пачатак вайны нам было па 10 гадоў.

Падчас вайны летам Алік прыходзіў да нас. Есці не было чаго, але часам тату ўдавалася атрымаць рэшткі ежы ад немцаў (у іх чамусьці працавалі нашы павары, якія ведалі тату як санінспектара) — у бітончыку, і мы чакалі яе як манну нябесную.

У верасні немцы пастанавілі, каб яўрэі насілі жоўтую зорку на вобласці сэрца (спераду і на спіне), тады Алік перастаў да нас прыходзіць, а я ў нядзелю (бо пачалася вучоба ў школе) бегала ў гета. Гэта ў пачатку вуліцы Астроўскага, і я праз дзірку ў плоце вакол царквы Пятра і Паўла бегала да іх. Халады пачаліся ў кастрычніку, апранаць мне не было чаго, я захварэла на ангіну і ў нядзелю не прыйшла. Гэта выратавала мяне абсалютна выпадкова, бо іх «загрэблі» менавіта ў той дзень.

Тата пачаў працаваць у чыгуначнай бальніцы, яе немцы ўзнавілі. Патрэбны былі чыгуначныя рабочыя, таму немцы пачалі разлічвацца маркамі і голад паступова адступіў. Але ўзнікла новая бяда — бацька наведваў хворых, не распранаючыся (бо было холадна) прысаджваўся на іх ложкі, і прынёс дадому тыфозную вош. Толькі дзякуючы таму, што бацькі ў Грамадзянскую вайну хварэлі на тыф, ім удалося мяне выхадзіць.

ДЗЯЦІНСТВА

Я нарадзілася ў мамы ў 37 гадоў. Тата быў на год маладзейшы. Выхоўвалася я цяжка, мела жудасны дыятэз (расчэсвалася і ляжала літаральна ў крыві) і парушэнні сну. У той час мама працавала ў Доме дзіцяці, у які паступалі пакінутыя дзеці. Гэта быў страшны перыяд раскулачвання, і няшчасныя жанчыны, каб хоць неяк выратаваць сваіх дзяцей, падкідвалі іх. Пры Доме былі маці-карміліцы, якія мелі шмат малака і маглі карміць чужых дзетак. Такая жанчына з дачкой Ірынкай жыла ў нас, бо ў мамы малака было вельмі мала. Нейкі час яна жыла з намі, а потым паехала да ссыльнага мужа ў Халмагоры (радзіма Ламаносава). Мужчын высылалі ні з чым, але яны хавалі на целе інструменты і дзякуючы ім з плаўніка (гэта ж Белае мора) змаглі збудаваць жытло.

Мама заўсёды казала: «Не патрэбны дзеці, я з-за цябе не магла з'явіцца ў свеце» (тады яшчэ быў «свет»). Але такой любові да мяне з боку мамы і бацькі я больш ні ў кога не бачыла. Пра гэта мне потым, як сталі дарослымі, расказвалі сяброўкі. Адна з іх, Ала Будай, гаварыла, што яна літаральна купалася ў той атмасферы любові, якая ахутвала мяне і вылівалася на яе таксама.

З ранняга дзяцінства звярталася ўвага на маю выключную памяць і любоў да чытання. У нас была цудоўная бібліятэка майго дзеда, Спірыдонава Мікалая Паўлавіча, а дзіцячую і юнацкую літаратуру я атрымлівала ў спадчыну ад сваёй стрыечнай сястры Рыты (дачкі татавай сястры Аляксандры). Са мною шмат займалася мама, яна любіла Някрасава і мы чыталі яго вершы і абедзве плакалі.

Гэта вельмі злавала бацьку: «Нельга рабіць з яе сентыментальную плаксу». Асабліва мама любіла паэму «Русские женщины». Яна расказвала пра княгінь — Валконскую, Трубяцкую, захаплялася іх вернасцю, пачуццём абавязку, доўгацярпеннем, надзейнасцю ў жыццёвых справах. Мама імкнулася і ўва мне развіць якасці рускай жанчыны.

Тата быў чалавекам справы, у яго атрымліваліся выкшталцоныя рэчы, асабліва тыя, што выходзілі з-пад лобзіка. Ён цудоўна ўмеў перарысоўваць, і над маім ложкам часта раніцаю віселі ілюстрацыі да дзіцячых казак.

Маму ўводзіла ў адчай поўная адсутнасць у мяне апетыту. Каб прымусіць мяне нешта з’есці, прыходзіла стрыечная сястра Ніна. Спявала, танчыла. Калі я падрасла, мама на верандзе накрывала стол, запрашала на абед дзяцей (6 чалавек) з вялікай сям’і, і пакуль яны «мялі» ежу, я здзіўлена адкрывала рот — і мне нешта ўпіхвалі.

У двары ўжо ведалі, што калі прыйдуць Канашчукі, гэта значыць, «час Лену карміць». Гукалі маму — і ежа выносілася на веранду. Я лічу, што цяжкасці ў маім выхаванні вельмі скарацілі маміна жыццё.

Апранала мяне мама вельмі добра. Мы ездзілі ў Маскву, дзе жыла татава сястра Кацярына з мужам Паўлавым Аляксандрам Мікалаевічам. Ён займаў высокую пасаду ў ЦСУ (цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне) і да вайны быў узнагароджаны Ордэнам працоўнага чырвонага сцяга. Мама купляла мне вельмі прыгожую вопратку, панамы, туфлікі ў тон, аднак насіць такое штодня было немагчыма, і справа канчалася тым, што, апрануўшы сукенку 2-3 разы ў госці, яе, ужо малую, адносілі ў дзіцячы садок, што вельмі радавала мам малодшых дзетак. У садок я хадзіла з задавальненнем, асабліва мне падабалася, як гатавала гарохавы суп наша паварыха. Гарох быў нізкай якасці, траплялася шмат чорных гарошын, якія не разварваліся, і мы стралялі імі адно ў аднаго праз трубачкі. Я нават прымусіла маму пайсці ў садок і даведацца, як наша паварыха варыць такі суп.

Але аднойчы (не памятаю, чаму) я адмовілася ісці ў дзіцячы садок, залезла пад ложак, ухапілася мёртвай хваткай за яго ножку, мяне не змаглі адарваць і вымушаны былі пакінуць дома. І даволі доўга я не хадзіла ў садок, за мною часам прыглядвалі суседзі.

Улетку мы здымалі лецішча ў вёсцы Гарадзішча, тады гэта было царскае месца: чыстая рэчачка Волма, у якой вадзілася фарэль, побач бярэзнік, куды тата ранкам бегаў па грыбы і прыносіў кошык маладзенькіх абабак або чырвонагаловікаў. Ён умеў збіраць грыбы цудоўна, адзін у адзін, ні лісціка ні хваінкі, — хоць зараз жа на выставу. Увогуле, ён быў грыбнік чароўны, і рыбалоў таксама. Да вайны яго прызывалі на манеўры, ён быў у абозе, як санітарны ўрач, а я вельмі перажывала, што мой тата не на кані з шашкай. У 1940 годзе манеўры былі пад Барысавам, і год той быў такім ураджайным, што тата прывозіў у нядзелю кашы грыбоў, увесь двор марынаваў і саліў іх, і ўсе дружна казалі: «Грыбны год — гэта да вайны, быць вайне». Што і спраўдзілася.

СВЯТЫ

Я памятаю, як збіраліся госці на святы, дні нараджэння. Мама пякла торт «Напалеон» незвычайна смачны, рэцэпт яго цяпер страчаны. Той, які мы робім зараз, называецца «Пралетарскі Напалеон». Пяклі вялізныя стосы пячэння «хворост», яно раставала ў роце, рассыпалася ў руках (рэцэпт таксама страчаны). Ніколі ніхто не напіваўся, ставілася дамашняя наліўка, часцей за ўсё вішнёвая. Тата ўвогуле не мог піць, мама смяялася: «Коля вып’е чарку, закашляецца і больш не можа».

Мама валодала чароўным, пастаўленым ад прыроды голасам, і яе ўсе прасілі: «Каця, паспявай». Я ўжо пісала, што мама спявала ў аперэце, якая знаходзілася ў Магілёве, а потым вырашыла атрымаць адукацыю (па магчымасці) і пайшла ў школу павітух. У нас захоўваўся яе дыплом, дзе былі толькі выдатныя адзнакі. Быў там тэкст клятвы, якую яны тады давалі, я дрэнна яго запомніла, але памятаю, што словы там — незвычайна пранікнёныя. На жаль, па неразуменні мы знішчылі яе дыплом, але я памятаю, што на ім змяшчалася фотакартачка мамы ў форме — сукенцы з высокім стаячым каўнерыкам, з карункавым аздабленнем. Я памя-

таю таксама, як звярталася да мамы па дапамогу, запомніла словы, якія яна сама ўспамінала, — «першыя роды ніколі не прымайце дома, толькі ў стацыянары» — і як яна сама гэтаму правілу заўсёды падпарадкоўвалася. Яшчэ мяне здзіўляла яе здольнасць лекаваць: мама магла хадзіць за хворымі, даваць парады па доглядзе і ўсіх натхняць. Бацька ставіў дыягназ, а догляд і лячэнне арганізоўвала мама. Увогуле, яна была чалавекам з незвычайнымі душэўнымі якасцямі, выпраменьвала дабрыню, любоў, мудрасць, умела спачуваць. У двары казалі: «Кацярына Вікенцьеўна выйшла на ганак — сонейка ўзышло». І гэта казала самая шкодная на вуліцы баба, языка якой усе баяліся!

Мама выдатна спявала рускія рамансы Вяльцавай і іншых спявачак. Голас у яе быў оперны, вельмі падобны на голас артысткі вялікага тэатра (Масква) Катульскай, і мама спявала яе рэпертуар. Асабліва любіла яна арыю з «Міньён» Маснэ, «Помнишь ты домик наш», і калі яе слухалі, то не маглі стрымаць слёз, так хапалі за душу яе спевы.

Жылі мы небагата, як усе тады, мама мела пару сукенак, кофтачку, але яна ўмела іх насіць, і яе какецтва выклікала захапленне ў кожнага, і госці ад мамы вачэй не адводзілі.

ЯШЧЭ ПРА МАМУ

Увогуле, яе прыгажосць знаходзіла аб'ектыўнае пацверджанне. Я любіла распытваць маму: «Раскажы, хто да цябе заляцаўся, чаму ты не пайшла за яго замуж?» Мама праводзіла са мною, як я потым гэта зразумела, псіхалагічныя размовы. Распавядала пра тое, як пасмяялася з непрыгожага прозвішча ўхажора, а ён адказаў ёй: «Мае бацька і дзед з гонарам насілі гэта прозвішча, і я яго не буду сарамаціць». Мама казала, што ад сораму за сябе не ведала, куды падзець вочы, і з тае пары я сама ніколі не паказвала, што мне здаецца смешным нечае прозвішча. Яшчэ мама казала, што адукаваны і выхаваны чалавек ніколі не прынізіць іншага грэбаваннем, кпінамі, калі той па адукацыі ці паходжанні стаіць ніжэй. «Аристократ всегда одинаково вежлив и предупредителен как с графом, так и с дворником». Заляцаўся да мамы адзін мастак па тканінах, таму ў нас была парцьера з яго малюнкамі (у пастэльных танах). Я ўсё прасіла маму павесіць гэтыя шторы і парцьеры, што мы ўрэшце і зрабілі, але тата тады сыпаў перунамі: «Прыбярыце гэтыя анучы, бачыць іх не магу». І мы іх, канешне, здымалі.

Яшчэ быў шыкоўны малюнак: на адрэз кітайскага ярка-сіняга шоўку кінуты букет гваздзікоў, як я цяпер разумею, намаляваны ў імпрэсіяніcцкай манеры. Мама мне гаварыла: «Пойдзеш замуж — зробіш падушку на канапу». Але, на жаль, пасля смерці мамы ў 1946-м прыязджала татава сястра, цётка Саня, і яна пакрала ўсе лепшыя рэчы.

Я ж не лазіла ў чамаданы. Так і знік гэты незвычайнай красы малюнак.

ІНСАРАЎ

У 1934 годзе мая стрыечная сястра Ніна (Георгіеўна) Катлоўская ўзяла шлюб з Інсаравым Іванам Анісімавічам (я звала яго дзядзька Ваня, астатнія — Янка). Гэта быў самародак, сялянскі сын з вёскі Селішчы Слуцкага раёна. Таленавіты быў незвычайна. Пры паступленні на медыцынскі факультэт БДУ ў 1922 годзе пісаў сачыненне на тэму «Духовный мир Раскольникова». Гэта сялянскі хлопец, які скончыў вясковую школу! З іх вёскі выйшлі: ён — міністр аховы здароўя БССР, прафесар і адзін генерал.

Я адразу палюбіла дзядзьку Ваню. Як толькі ён прыходзіў да нас, я ўскарасквалася яму на плечы і не злазіла цэлы вечар. Раніцай ён скардзіўся: «Ой, не магу шыі павярнуць, рукі падняць». А я залазіла яму на плечы ўжо і даволі дарослая (так любіла).

У 1937 годзе ў Янкі і Ніны нарадзілася дачка Наташа (8 снежня, але дзень нараджэння святкавалі 8 студзеня — не хацелася дадаваць год з-за аднаго месяца).

Янку ўручаліся санкі з дачкой (санкі кшталту вазка) і ён, каб яму не было сумна, браў мяне з сабою на шпацыр. А для мяне не было большага шчасця, чым ісці побач з ім, слухаць вершы і аповеды. Шлях у нас заўсёды быў адзін: уніз па нашай Паштовай вуліцы да рэчкі Свіслач, затым падымаліся па вуліцы Энгельса да вуліцы Савецкай

(цяперашні праспект Незалежнасці), даходзілі да плошчы Свабоды, а затым вярталіся назад.

Увогуле, я вельмі любіла маленькую Наташу, прымушала яе зваць мяне мамай, а бацькоў называць Нінай і Янкам, бо да іх усе так звярталіся.

ГОСЦІ

Пасля лёгкага перакусу і гарбаты госці сядалі за карты. Картачная гульня называлася «Дзявяты вал». Быў банк, куды ўносіліся капеечныя стаўкі. Памятаю, што карты раскладваліся рад пад радам, а дзявятая карта была галоўная. Гульня была вельмі азартная, я, прынамсі, уваходзіла ў такі азарт, што маме рабілася страшна, яна заўсёды мне казала: «Лена, не гуляй у азартныя гульні, прайграеш апошнюю кашулю». Што я і зрабіла: у дарослым жыцці ніколі не гуляла ў карты. Інсараў (дзядзька Ваня) часта наведваў нас у суботу ці нядзелю (мы жылі ў адным двары), чытаў вершы Ясеніна, якіх ведаў шмат, асабліва любілі слухаць (мама і тата) «Черного человека», калі ён чытаў яго сваёй жонцы. Вось што я запомніла: «Был он поэт пусть с небольшой, но ухватистой силой, и какую-то женщину сорока с лишним лет называл скверной девочкой и своей милой» (звяртаючыся да жонкі). Чытаў таксама з «Москвы кабацкой», мне запомніліся хуліганскія непрыстойныя словы: «Я не знал, что любовь — зараза, я не знал, что любовь — чума, подошла и прищуренным глазом хулигана свела с ума. Вьется дней моих розовых купол, в сердце снов золотых сума, скольких девушек я перещупал, скольких женщин в углах прижимал!»

Любілі спяваць студэнцкія песні таго часу (чамусьці):

Коперник целый век трудился,
Чтоб доказать земли вращенье,
Чудак, зачем он не напился,
Тогда б уж не было сомненья.

Припев:
Так наливай сосед соседке,
Соседка любит пить вино,
Вино, вино, вино, вино,
Оно на радость нам дано.

Припев

И коммерсанту нужен ром,
Когда идет он на экзамен,
Ведь по ошибке может он
Сказать, что вычет чету равен.

Припев

И гимназисту нужен ром,
Когда идет он на экзамен,
Ведь по ошибке может он
Сказать, что куб квадрату равен.

Припев

А гимназисткам ром не нужен,
Они без рома хороши,
Им поцелуй горячий нужен
И объяснения в любви.

Припев

И студенту нужен ром,
Когда идет он по панели,
Ведь простудиться может он,
В своей изодранной шинели.

Была яшчэ адна песня, якая запомнілася не цалкам:

Дополнение к
студенческим песням.
„Цим-ля-ля"

1 Цим-ля-ля, цим-ля-ля.
Трупным запахом несет
Цим-ля-ля и т. д.
Это медик наш идет, цим-
#
Цим-ля..
Вечно ходит без сапог, цим-ля
Это верно педагог, цим-ля-ля...
(два раза)
Цим-ля, цим-ля ..
Под ногтями чернозем - цим-ля,
Это верно агроном (два ра
#
Цим-ля - цим-ля ...
Вечно на руку нечист, цим-
Это верно наш юрист 2 р
Цим-ля-ля, ля

Быстры как волны все дни нашей жизни,
Что день — то короче к могиле наш путь.
Налей, налей, товарищ,
Заздравную чару,
Кто знает, что с нами
Случится впереди?

Припев:

По маленькой, по маленькой,
Чем поят лошадей *(2 раза)*

Умрешь, похоронят, как не жил на свете,
И вечную память над гробом споют,
Налей, налей, товарищ.
Заздравную чару,
Кто знает, что с нами
Случится впереди?

НАША КВАТЭРА

Я ўжо пісала, што жылі мы ў адным пакоі, 24 кв м, квадратным, кутнім, на тры акны. Стаяла кафлевая печка-«галандка», пасярэдзіне пакоя — вялікі стол, над ім аранжавы абажур. Справа ад увахода — вешалка для адзення, печ, затым мой ложак уздоўж сцяны, мамін ужо ўпоперак, шафа «Славянская», камод. Уздоўж акна — канапа, затым піяніна, татаў стол з паперамі, драўлянымі самаробкамі і вялікім рознакаляровым шкляным прэс-пап'е (шматграннік, якраз як наша бібліятэка-«алмаз»). Затым уздоўж сцяны татаў ложак, дзверы ў суседні пакой, да Рахманчыкаў. На іх былі зроблены паліцы і стаялі на тых паліцах лепшыя кнігі дзядулевай бібліятэкі, астатнія кнігі былі знесены на гарышча і тата мне казаў: «Вось пачакай, падрасцеш — буду табе іх здымаць» (вайна пераблытала ўсе карты).

Мяне вылучала незвычайная памяць і любоў да кніг. Я не магла прайсці міма кнігі спакойна, мне абавязкова трэба было яе прачытаць. Прытым чытала я хутка, адразу «ўваходзіла» ў кнігу, у змест, эпізод, пакутавала і весялілася разам з героямі і літаральна знікала з акаляючага свету, нічога і нікога не бачыла і не чула, мяне даводзілася трэсці, крычаць мне ў вуха. Я чытала запоем, гэта вельмі хвалявала бацькоў, але нічога яны не маглі зрабіць. Прычым, запамінала я на векі вечныя. Я і цяпер, у свае 83 гады, памятаю вершы Чукоўскага, Маршака, Барто на памяць. Я сваім дзецям чытала па памяці, але мне здаецца, што яны іх не памятаюць, хоць таксама вучылі.

Тады бацькі кіравалі чытаннем дзяцей, збіралі адпаведную бібліятэку (дзіцячая, падлеткавая, юнацкая літаратура), імкнуліся выпрацаваць літаратурны густ. Да мяне, як я сказала, пераходзілі кнігі маёй стрыечнай сястры Рыты (Маргарыты Міхайлаўны Вахаевай, па мужу Шаўчэнка). Яе бацька Вахаеў Міхаіл Аляксеевіч быў вельмі адукаваным чалавекам, меў дзве адукацыі, свецкую і духоўную, ведаў літаратуру, і бібліятэка для дачкі была выбітнай. Трымаў ён Рыту

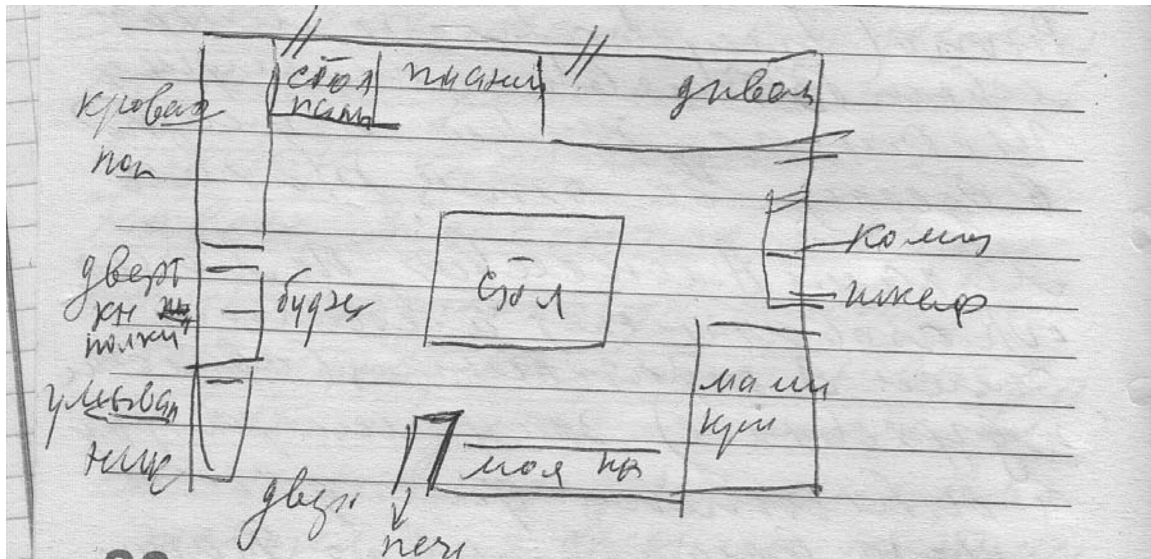

(яна была старэйшая за мяне на 6 гадоў) у «яжовых рукавіцах», і толькі ён памёр (ад сухотаў у 1937 годзе), Рыта пусцілася ва ўсе цяжкія, нарадзіла ў 18 гадоў, але дзіцятка памерла ў 1940-м. Без мужа Рыта ніколі не заставалася (мама казала, што Рыта знойдзе мужчыну і на бязлюдным востраве). У яе ад апошняга мужа (Шаўчэнкі) трое дзяцей, а ўсіх пяцёра.

У памяці засталіся летнія цёплыя вечары, калі я прыбягала ўсхваляваная, разгарачоная бегатнёй па двары, а ў доме — утульная цеплыня, святло над сталом, мама нешта чытае або робіць, папа за сталом п'е гарбату ў срэбраным падшклянку і такі спакой, такая атмасфера любові, а вокны расчынены ў сад, галінкі зазіраюць у пакой, цішыня…

Зімой я вельмі любіла ранак нядзелькі, калі прачыналася позна. Па доме разліваецца цеплыня (паліцца галандская печка), пахне марозам ад бярозавых дроў, а на вокнах марозныя карункі і зімовае яркае сонца іграе на іх, ляжыць плямамі на падлозе. І такое шчасце разліваецца навокал, і любімы твар мамы побач. А над маім ложкам ужо вісіць татаў невялічкі малюнак. Напрыклад, Браток Кролік ці які іншы казачны персанаж. І лілея расцвіла на падваконні.

Тата займаўся драўлянымі самаробкамі або вучыў мяне і майго сябра Аліка Рахманчыка перарысоўваць. І мы навучыліся нядрэнна гэта рабіць, што мне пасля вельмі спатрэбілася ў інстытуце, калі вяла альбомы па розных прадметах.

ЁЛКА, ДНІ НАРАДЖЭННЯ І БАЦЬКА

Я вельмі любіла глядзець, як тата апранаецца. Раней каўнерыкі былі на запінках, і я пільнавала, ці не ўпадзе якая на падлогу і адразу ж закоціцца куды-небудзь (дываноў тады на падлозе не было), — і адразу яе даставала. Тата выглядаў вельмі інтэлігентна, хадзіў з кіёчкам і калі выходзіў з дому, то суседзі гаварылі з некаторай павагай: «Сам Спірыдонаў выйшаў».

Па словах людзей, тата ўмеў абходжваць жанчын. Смяяліся, што ў таты ёсць «рудзенькая» загадчыца крамы. Бацька быў галоўны санінспектар горада і ў нас заўсёды на Новы год была скрыня мандарынаў — яны былі завернуты кожны ў тоненькую паперку з ярлычком.

Амаль анекдот пра тату (па словах мамы). Пішу пра гэта, бо такая сітуацыя паўтарылася і з маім мужам (відаць, усе мужчыны аднолькавыя). Анекдот. Прыбягае да мамы яе сястра Ганна і кажа: «Бачыла сёння твайго, ішоў па вуліцы з букетам фіялак. Цікава, прынясе ён іх табе ці не?» Далей па словах мамы: «Прыходзіць Коля без кветак, і я яму кажу: “Коля, а дзе фіялкі?” І раптам бачу крыштальна чэсныя вочы, твар выказвае здзіўленне і крыўду: ну літаральна анёлка пакрыўдзілі». «Кацечка, якія фіялкі?» Мама: «Ну што ты, Коля, Аня ж цябе бачыла, ты ішоў з фіялкамі». Тата па словы ніколі ў кішэню не лазіў. «А, гэтыя… Кацечка, разумееш, я нёс іх табе, але мне насустрач трапілася (ну няхай будзе Ганна Іванаўна) і кажа: “Мікалай Мікалаевіч, якія фіялкі! Напэўна, гэта мне”. Кацечка, хіба я мог аказацца няветлівым? Я сказаў: “Ну канешне, Вам, Ганна Іванаўна”».

Памятаю, як праходзілі дзіцячыя святы, галоўным з якіх быў дзень нараджэння. Звычайна ў гэты дзень прыходзілі сяброўкі і сябры з вуліцы, дарылі падарункі, было вельмі смачнае частаванне, на салодкае ўсе любілі мус. Затым кожны нешта прадстаўляў: пераапраналіся, танчылі, уяўляючы сябе балерынамі.

Мой дзень нараджэння выпадае на 22 красавіка. У тыя гады (1930-я) былі вельмі цёплыя вёсны, мы ўсе на вуліцы ў летніх сукенках гулялі ў «ручаёк», «караля», «залатыя вароты», «проходите, господа» і, канешне, «хованкі». Двор быў вялікі: хлявы, клумбы, кусты бэзу — было дзе хавацца, катацца на веласіпедах. Былі і рухомыя гульні, адна называлася «грахі». Як гулялі: выкопвалі адна ля адной невялікія ямкі па ліку ўдзельнікаў, вядучы каціў невялікі мяч. Той, у чыю лунку трапляў мяч, хапаў яго, астатнія разбягаліся да крыку «стой». Затым той, у каго быў мяч, павінен быў патрапіць у аднаго з гульцоў, якія стаялі ў розных месцах у цікавых паставах, прычым, ім можна было выгінацца, прысядаць, галоўнае — не сыходзіць з месца. Хто не трапляў мячом, таму ў ямку кідалі каменьчык, «грэх», а потым па ліку каменьчыкаў кідаліся ў яго мячыкам.

Часам мама на верандзе «круціла» марожанае, што вельмі радавала нас усіх.

Вечарам на веранду выносілі патэфон (наш), ставілі пласцінкі, асабліва любілі танга — «Рио Рита», «Дождь идет» (усё замежнае) і наша танга «Брызги шампанского». Тата вельмі добра танцаваў, ён гімназістам на вечарынах атрымліваў «жэтон» за лепшы танец і нам паказваў, як трэба танчыць «па-д-эспань» і кракавяк.

Зімою, у лютым, быў дзень нараджэння ў Аліка Рахманчыка. Мой сябар і каханне, узаемнае. Мы не маглі расстацца ўвечары і раніцай пачыналі грукаць у сцен-ку. Ён: «Цётка Каця, ці можна да вас?» Я: «Цётка Рая, ці можна да вас?» Гэта злавала маму: «Дай хоць памыцца людзям!» На дзень нараджэння Аліка я звычайна ішла з гаршчочкам цыкламена (мы называлі яго альпійскай фіялкай) і якім-небудзь падарункам. Дзяцей спачатку кармілі і паілі гарбатай (акрамя мяне дзяцей з вуліцы не было, у асноўным, дзеці родных і сяброў). Кватэра Рахманчыкаў была вялікая: тры пакоі, кухня, два ўваходы — амаль што ўвесь асабняк. А мы, як я пісала, займалі адзін пакой, і яшчэ па калідоры далей у маленькім, 12 м, пакойчыку (відаць, раней гэта быў пакой прыслугі) жыла сям’я Страшынскіх. Дзеці збіраліся ў асобным пакоі, уключалі «чароўны ліхтар», пракручвалі плёнкі з ілюстраванымі апавяданнямі і казкамі. Так я амаль на памяць ведала «Чайлд Гарольда» Байрана (была такая плёнка, але цяпер не памятаю ніводнага слова).

Вельмі любілі гуляць у кучу-малу. Для гэтага тушылі святло і з крыкам-шумам кідаліся адзін на аднаго. Калі ўдавалася вылезці з-пад кучы, то хутка беглі ў сталовую, дзе госці пілі гарбату і расказвалі анекдоты, галоўным чынам, яўрэйскія.

У Рахманчыкаў быў сервіз для гарбаты (японскі ці кітайскі) з незвычайным малюнкам (з японкамі ці кітаянкамі?) чайнай цырымоніі. Нам дазвалялася толькі глядзець, любавацца. Госці заседжваліся дапазна, і мяне, каб не весці сонную па двары, укладвалі спаць у кабінеце таты Рахманчыка (Лазара), разам з ім, у адзін ложак. Не ўяўляю, ці выпадала яму хоць на імгненне звесці вочы, бо я так шалёна брыкалася (па яго словах).

Рахманчыкі мелі канцэртны раяль (стаяў у кабінеце Лазара). Мне купілі піяніна і нас з Алікам пачалі вучыць музыцы. Слыху не было ні ў яго, ні ў мяне (і гэта кожнага здзіўляла, бо мама спявала, трохі грала на гітары, падбірала акорды на піяніна, а тата гімназістам граў на мандаліне). Мяне нават прыстроілі праз знаёмства ў музычную школу на плошчы Свабоды, але я іграць не хацела. Потым трохі бралі прыватныя ўрокі, але ўсё безвынікова (не хацела). На маю адукацыю грошай не шкадавалі, а мама летам хадзіла ў марлевай сукенцы! Летам здымалі лецішча (пакой у драўлянай хаце) разам з Інсаравымі і татавай сястрой, сябравалі з сялянскімі дзяўчынкамі, якія пасля вайны часта да нас забягалі.

Зімой гулялі ў двары, рабілі горкі, з’язджалі на санках, каталіся на лыжах і каньках-«снягурках». Гэта былі канькі, якія да падэшвы прымацоўваліся пры дапамозе скобаў, а на пятачным канцы мелі штыр. У абцасе чаравіка (гумавым) рабілася адтуліна, штыр устаўляўся ў яе і ўвесь канёк раменьчыкам прымацоўваўся да чаравіка (або да валёнка).

У 1939 годзе я, катаючыся на каньках, павалілася, падвярнула нагу і зламала галёнку, са змяшчэннем. У хірургічным аддзяленні трэцяй бальніцы рабілі выцяжэнне; адны ўрачы цягнулі за ступню ў адзін бок, другія за нагу — у другі. Верагодна, тады не існавала абязбольваючых сродкаў, бо я так крычала, што збегліся хворыя з усяе бальніцы, і калі мяне неслі на насілках, ужо ў гіпсе і без такога болю, то я, бачачы столькі людзей, падумала, што гэта дэманстрацыя ці нейкае свята.

Хварэла доўга. У 1940-м хадзіла ў школу з мамай, на кастылях. Месца пералому зраслося выдатна, бо мяне пакідалі дома адну, а ложак падсоўвалі да кніжных паліц і я чытала Шэкспіра. І так захапілася, што чытала запоем. Гэта было шыкоўнае выданне з цудоўнымі ілюстрацыямі, кожная была пакрыта навошчанай паперай, на паперы быў надрукаваны тэкст, дыялог, і таму хацелася даведацца, што будзе далей.

Так прачытваўся Шэкспір. Але не «Рамэа і Джульета» і не «Гамлет». Мяне зачароўвалі назвы «Віндзор», «Тауэр», «Рычард III», «Верона» і гэтак далей. Такія словы гучалі для мяне як «музыка сфер».

Вышэй, над Шэкспірам, месціўся Мапасан, і калі да мяне наведвалася сяброўка Эла Пеўзнер, яна ўскарасквалася на крэсла і даставала Мапасана. Большасць яго апавяданняў на нас (нам па 10 гадоў) ніякага ўражання не рабіла, а «Мілым сябрам» мы былі захоплены, і разыгрывалі яго па ролях. Я была Мадлен, а Эла Сюзанай, і рэплікі падавалі амаль на памяць. Чытанне Мапасана было нашай з Элай таямніцай, і калі яна прыходзіла да мяне, то ціха прамаўляла: «Хадзем чытаць МД». Алік, бедны, ледзь не плакаў: «Ленка, што за сакрэты? А я?».

У 1937-м ці 1938-м дазволілі ставіць навагоднія ёлкі і святкаваць Новы год. Тата адразу купіў вялізную ёлку пад самую столь (тры з паловаю метры) і паколькі цацак яшчэ не было, адразу пачаў майстраваць іх. У яго атрымліваліся незвычайна прыгожыя, акуратныя цацкі, ён асноўным чынам майстраваў мэблю, гадзіннікі, вулічныя тумбы, розныя зоркі і жавёлак. Мы, Алік і я, з мамай і мамінай сяброўкай Вольгай Паўлаўнай клеілі ланцужкі, выразалі з гафраванай паперы мяшэчкі, куды складвалі пазалочаныя арэхі, мандарыны, райскія яблычкі. На ёлку развешвалі і цукеркі. Татавы вырабы выклікалі агульнае захапленне, амаль уся вуліца прыходзіла паглядзець на прыгажуню ёлку. Тады яшчэ захоўвалася традыцыя запрашаць сяброў «на ёлку», і мы амаль усе зімовыя канікулы бавілі такім чынам. Пасля пачастункаў, прадстаўлення дазвалялася здымаць з ёлкі ласункі, мандарыны, яблыкі. І ўсе ішлі дамоў з падарункамі (гэта было абавязкова).

У наступныя гады з'явіліся ў продажы гатовыя цацкі і нарыхтоўкі для іх, і гэта займала ў нас усе вечары (клеілі, выразалі, фарбавалі). Мне здаецца, што вось такое баўленне часу стварала святочную атмасферу: мы прадчувалі вясёлае свята.

На нашу першую ёлку маміна сяброўка Вольга Паўлаўна прыйшла з сынам Ігарам, высокім, прыгожым. Мне ён падаўся неверагодным. Ён вучыўся ў Маскве, са слоў малады дзяўчат мы ведалі, што ён ім падабаецца, а дачка яшчэ адной мамінай сяброўкі, Валя Быліна, была ў яго закахана.

Трэба прызнацца, што і я адразу ж закахалася ў яго, трапятала ўся, калі ён запрасіў мяне на танец і вучыў кроку танга. Я Ігара потым памятала ўсё жыццё, але яго прыгажосць перашкаджала яму ў жыцці (жаніўся, разводзіўся і г. д.)

ЯШЧЭ ПРА ЧЫТАННЕ КНІГ

Я ўжо пісала пра тое, што мая любоў да чытання здзіўляла і нават трохі палохала. Часам імкнуліся схаваць кнігі. Вельмі любіла чытаць пра прыроду, жывёл. Дома былі кнігі Сетан-Томпсана, Кіплінга, Барыса Жыткова, Віталя Біянкі і іншых. Многія прачытваліся па некалькі разоў. Я ведала амаль на памяць «Лясную газету» Біянкі, «Рыкі-Цікі-Таві» Кіплінга.

Кнігі Чукоўскага, Маршака, Барто былі настольнымі. Бацькі выпісвалі дзіцячыя часопісы «Чиж» і «Мурзилка», а для сябе — гумарыстыку, спачатку «Бегемот», а потом «Крокодил», які чыталі ўжо на працягу ўсяго жыцця.

Паступова з'явіліся Жуль Верн, Фенімор Купер, і тут родныя заўважылі, што я, калі чытаю, сыходжу з рэальнага свету ў свет той эпохі (кніжнай), і каб мяне вывесці з гэтага стану (літаральна трансу), трэба трэсці мяне за плечы, крычаць у вуха, і гэта палохала бацькоў, але ў далейшым жыцці такі стан дапамагаў мне займацца вучобай, не чуючы і не бачачы асяродку. Мае сяброўкі і аднакурсніцы зайздросцілі, але каб увайсці ў транс, мне было неабходна кнігай захапіцца.

У школу тады хадзілі з 8 гадоў, вучылі нас няспешна. Па-мойму, увесь першы клас пісалі алоўкам. Потым пачалі пісаць асадкай, пяро было № 86, пісалі з націскам, праводзіліся ўрокі чыстапісання. Пасля перайшлі на пяро, якое мы называлі «шкілецікам», яно нам вельмі падабалася. Ім пісалі ў старэйшых класах.

У школу я пайшла ў 1937 годзе, школа № 47, знаходзілася на вуліцы Свярдлова, у вайну не пацярпела.

Вучыліся лёгка, з задавальненнем, асабліва падабаліся гуманітарныя прадметы. Я любіла пераказваць маме ўрокі, расказваць пра школу, сяброўках, і мама ведала амаль што ўсіх, цікавілася іх поспехамі. Над матэматыкай я абсалютна не хацела думаць, а ўсё астатняе давалася жартам. І арыфметыку мне рашала спачатку мама: «Мама, ну!», потым тата, а потым ужо Інсараў Іван Анісімавіч, бо задачы здаваліся неверагодна складанымі (на басейны, самалёты, параходы). Мае дзеці такіх задач ужо не рашалі.

У той самы год паступіла ў музычную школу, вучыцца не хацела, але прымушалі іграць па 40 хвілін. На здзіўленне, поспехі назіраліся (тады звярталі ўвагу на «пастаноўку рукі»). Але сальфеджыа ў мяне не ішло, не мела слыху. І пісаць кантрольную (на слых трэба было пазнаваць ноты) я не магла. Да вайны скончыла чатыры класы абедзвюх школ.

САНАТОРЫЙ «БАРВІХА». ГАЛАДАЛА

У 1939 годзе дасталі пуцёўку ў дзіцячы санаторый у Барвіху (пад Масквой, дзе ў гады СССР быў таксама санаторый ЦК). Там я, канешне, нічога не ела. Чаму? Не ведаю. Гэта дайшло да галоўурача, мяне імкнуліся прымушаць есці, але нічога не атрымалася. Пачалася дыярэя і я месяц правяла ў ізалятары.

Тэрмін пуцёўкі быў 42 дні, я пісала дадому лісты і плакала, мама іх чытала і таксама плакала, і тата вырашыў мяне забраць. Тое, што сталася са мною пасля месячнай галадоўкі, немагчыма апісаць. Мяне не пазнала ў Маскве цётка Каця, а калі ў Мінску мяне па двары вёў тата, суседзі здзіўлена казалі: «Якую гэта дзяўчынку вядзе Спірыдонаў?» На працягу некалькіх дзён мама вылечыла маю дыярэю. Вось мамін рэцэпт: 1 сталовая лыжка касторавага масла, зверху — чорная кава. Вельмі лёгка выпіць, цалкам ачысціць страўнік, а затым дыета. Ужо праз месяц да мяне вярнуўся мой стары стан (шасцёра дзяцей Канашчукоў, абедаючы са мною, цалкам вярнулі мне апетыт). Але па-сапраўднаму я пачала есці толькі ў вайну, калі пачаўся жудасны голад.

ПІЯНЕРЛАГЕР 1941

У 1941 годзе мяне адправілі ў піянерскі лагер у Калодзішчы, з сабою я ўзяла ўсе сукенкі, пра пачатак вайны мы нічога не ведалі, з жахам слухалі жудасныя разрывы над Мінскам і бачылі сцяну чорнага дыму. Плач у лагеры стаяў страшны, нас сабралі і мы разам з піянерважатымі некуды пайшлі (хутчэй за ўсё, на Маскву, бо ішлі па шашы). Раптоўна мы ўбачылі танкі з чырвонымі сцяжкамі. Кінуліся насустрач, літаральна пад танкі, і — жах — гэта былі нямецкія танкі, сцяжкі ў іх таксама былі чырвоныя, але ў сярэдзіне мелі белы круг са свастыкай. На шчасце, нас не расстралялі, але далей мы ішлі ляснымі сцежкамі. Дайшлі да мястэчка Смілавічы, спыніліся ў нейкім доме і тут увачавідкі ўведалі, што такое нямецкі парадак. На вуліцах ляжалі забітыя, бо хадзіць па вуліцах можна было толькі з 10 да 12 гадзін. Есці нам не было чаго, а хадзіць шукаць ежу было немагчыма.

ВАЙНА

У гэты ж час, відаць, ад нервовага стрэсу, у мяне пачаліся menses, я вырашыла, што паміраю, дапамагчы не было каму, сяк-так знайшла вады, каб памыць бялізну. Пераапрануцца не было ў што.

Пайшлі ў Мінск, ішлі босыя, бо сандалі парваліся, ішлі па згарэламу Мінску, дайшлі да Свіслачы, убачылі разбураны мост (Ляхаўка). Тут пачыналася наша вуліца Паштовая, яна ўздымалася ўверх, да былой гасцініцы «Беларусь», я бегла па вуліцы, глядзела ўніз, баялася, што ўбачу згарэлыя дамы (а яны ўводзілі ў жах), і толькі па плітках тратуара пазнала свой дом. Глянула і абамлела: адны шкілеты печак. І не здагадалася падысці да пажарышча, там мама на трубе печы пакінула запіску. З крыкам і плачам паімчала назад да калоны, а там ужо пачалася істэрыка (я ўсіх узбудзіла). Усе разам мы дайшлі да вуліцы Чырвонаармейскай, дзе жыла мая цётка, але і яе дом згарэў. На маё шчасце, побач, у цагляным доме аказаліся суседзі, накармілі мяне, расказалі, што мая цётка жывая, паабяцалі адвесці да яе. Суткі

я ў іх праспала, потым прыйшлі да цёткі, яна адвяла мяне да дамоў пасёлка «Іскра», які быў недалёка ад нашага дома (чырвоныя цагляныя дамы, магчыма, стаяць і сёння). У сутарэнні аднаго дома хаваліся нашы ацалелыя суседзі па Паштовай. Стала вядома, што мамы няма, яна пайшла ў Калодзішчы шукаць мяне. Двое сутак я прастаяла ля дарогі, а калі ўбачыла родны твар, мне здалося, што я болей ніколі не буду засмучаць сваю маму, не пакрыўджу яе (такое шчасце я адчувала). На жаль, праз нейкі час усё вярнулася «на кругі свае».

БАЦЬКА І ВАЙНА

У чэрвені 1941 года тату прызвалі на манёўры ў Гродна. Па словах таты, далі абмундзіраванне старое, латанае. Зброі баявой не было, «вінтоўка з расхістаным затворам».

Тата трапіў у палон, як многія ў той час. Палонных было шмат, тата казаў, што немцы, напэўна, разгубіліся. Тата як урач быў прыстаўлены да нямецкай медыцынскай часці, якая суправаджала калону, «успомніў сваю гімназічную нямецкую», і немец-урач даваў яму трохі перавязачнага матэрыялу і ёду, а тата па ходу калоны аказваў дапамогу сваім. Так дайшлі да Мінска, медчасць спынілася ў будынку былога манастыра на тэрыторыі другой бальніцы (рог вуліц Купалы і Багдановіча ў наш час).

Тата выпрасіў у немца, каб той дазволіў яму пайсці пашукаць сям'ю, абяцаў вярнуцца.

Ён прыйшоў на нашу спаленую вуліцу, гэтаксама як і я не падышоў да трубы печы (у глыбіні двара), не зайшоў у будынак пасёлка «Іскра», а пачаў распытваць людзей, што сядзелі ў вялізнай трубе стадыёна «Дынама», які тады ўжо будаваўся. Шукаў жанчыну з дзіцем, сказаў, што наступным разам прыйдзе «заўтра а 12-й». Маме паведамілі, што нейкі чалавек шукаў жанчыну з дзіцем. Назаўтра мама стаяла на вуліцы і сустрэла тату. Ён ужо не вярнуўся ў бальніцу. На шчасце, яго ніхто не шукаў.

Такое бывае толькі ў кіно!

ПРА МІНСК

Мінск (цэнтр) быў разбураны цалкам, толькі на ўскраінах захаваліся драўляныя дамы. На вуліцах панавалі жах і смурод: забітыя нашы салдаты так і ляжалі, мы з мамай прыкрывалі іх твары галінамі дрэў. Пасля прагону калоны палонных на іх шляху заставаліся ляжаць мёртвыя.

І ў той жа час з калоны чуліся галасы: «Ці давалі ўжо зямлю?» Так, гэта было: многія былі падмануты нямецкай прапагандай, а пасля ўсе загінулі ў канцлагерах.

Мама пайшла ў раддом, дзе працавала (вул. Першамайская?). Па словах мамы, парадзіхі крычалі, не ведалі, што рабіць. Пасля недзе нехта дастаў падводы, парадзіх вывезлі ў лес, а там усе разбрыліся хто куды.

З-за бамбёжкі і пажараў жанкі ішлі ў «бежанцы», а ў гэты час мужы іх прыязджалі да зачыненых дзвярэй. Так было і з маімі роднымі Інсаравымі, Нінай Георгіеўнай і маленькай Наташай. Так было і з нашымі суседзямі Рахманчыкамі (сям'я загінула ў гета).

ЯК ЛЮДЗІ РАТАВАЛІ РЭЧЫ

Перад тым, як уцячы ад бамбёжкі і пажару, людзі выкопвалі ў дварах ямы, туды кідалі ўсё, што маглі наспех сабраць. Так і мая мама (адна), што магла, сабрала, але ў спешцы не ўзяла цёплыя рэчы, якія былі схаваны далёка. І зіму 1941—1942-га я хадзіла ў тым, што далі добрыя людзі (і таму вельмі хварэла).

Жыць мы пачалі на ўскраіне, пусцілі добрыя людзі (за плату). Голад быў страшэнны, трохі дапамагала тое, што тату як урача ведалі рабочыя чыгуначнікі (бацька працаваў у чыгуначнай бальніцы), а яны мелі агароды, і тата хадзіў да іх і прыносіў па некалькі бульбін (шчасце!).

Увогуле, людзі з ускраіны, хто больш прадпрымальны, парабавалі крамы і, відаць, жылі трохі лепш.

Здавалася, што прасвету няма, на кожным слупе віселі лістоўкі: столькі-та расстраляна заложнікаў, яўрэям загадана насіць жоўтыя кругі на спіне і грудзях (загад немцаў). Ужо

выдавалася газета, і ў кожным нумары былі словы: «У врат Москвы», і мы страцілі надзею. Але і ў чэрвені, і ў жніўні, і ў верасні — усё «У врат Москвы», і мы трохі паднялі галовы, зацеплілася надзея.

На шчасце, у кастрычніку стукнулі маразы, і, здаецца, немцы пачалі мерзнуць. Увогуле, каля чыгуначнага пераезду, дзе мы жылі, збіраліся нямецкія машыны, цягнікі з тэхнікай ішлі на усход, і нам здавалася, што з немцамі нічога зрабіць нельга: машыны ў іх вялізныя, крытыя брызентам, наша бездарожжа ім не страшнае. Зімой у кожнага з'явілася надзея: з фронту пайшлі санітарныя цягнікі — значыць, іх б'юць, значыць, мы пераможам!

Казалі, што ў іх замярзаюць лёгкія (мо мы проста хацелі, каб так было).

СТАЛІНГРАД

Успамінаю пачатак вайны, восень і зіму 1941-га і 1942-га. Мяне, як і бацькоў, захінала пачуццё безвыходнасці, падаўленасці, страху. Усё гэта яшчэ ўзмацнілася голадам, холадам, я захварэла на сыпны тыф, лячыць не было чым, бацькі-медыкі ратавалі як маглі.

Здавалася, ратунку няма, немец пад Масквой, бясконца па чыгунцы ідуць саставы з нямецкай тэхнікай, ніхто ўжо не чакае нічога добрага. І раптам — Сталінград! Уявіць, што мы адчувалі, перажылі, — немагчыма. З'явілася надзея: мы не здаёмся! Трэба дапамагаць падпольшчыкам! Бацька знайшоў сувязных партызанскага атрада, дапамагаў ім лекамі (імкнуўся ўзяць у бальніцы), даваў вызваленне на некалькі дзён, каб паспелі сысці незаўважана. Мы баяліся, што радасць выплюхнецца з нашых душ вонкі, і хадзілі, апусціўшы галовы, не гледзячы па баках — каб ніхто не бачыў радасці, што рвецца з сэрца. А якую радасць і помслівасць адчулі мы, калі ўбачылі іх смутак (прыспушчаны сцягі, зачынены забаўляльныя ўстановы) і — нарэшце! — пайшлі іх санітарныя цягнікі. Значыць, мы іх б'ём! Значыць, не такія ўжо яны непераможныя! Асабліва радаваліся, калі бачылі, як яны мерзнуць у сваіх эрзац-шынялях і пілотачках. З саломы яны плялі боты, абувалі паверх на свае чаравікі, каб стаяць на варце. А калі пачалі казаць, што ў іх адмярзаюць лёгкія, — як мы дзякавалі нашай «рускай зіме»!

Вось тады якраз — у горы і жаху — я зразумела, як любім мы нашу Радзіму, як благаслаўляем нашых салдат, і як мае бацькі, суседзі, знаёмыя сплаціліся, жадаючы аднаго — перамогі. У доме быў патэфон з пласцінкамі, тады з'явіўся раманс Вярцінскага пра любоў да Радзімы, надзею на шчасце, і калі ён яго спяваў, плакалі ўсе — і жанчыны, і мужчыны. Бяру на сябе смеласць прывесці гэтыя словы:

Молись, кунак, в стране чужой,
Молись, кунак, за край родной,
Молись за тех, кто сердцу мил,
Чтобы Господь их сохранил.

Пускай теперь мы лишены
Одной страны, родной семьи,
Но верим мы — настанет час,
И солнца луч блеснет для нас.

Молись, кунак, чтобы Господь
Послал нам силы побороть
И чтоб могли мы встретить вновь
В краю родном — мир и любовь.

ЯШЧЭ ПРА БАЦЬКУ, ГАДЫ ВАЙНЫ

Бацька быў удзельнікам падпольнай групоўкі на «Хімфармзаводзе», які знаходзіўся на перакрыжаванні вуліц Дзяржынскага і Маскоўскай (калі не памыляюся). Падпольшчыкі выносілі лекі (гэта былі сульфадзін і стрэптацыд у парашках) і пад выглядам пацыентаў прыходзілі да бацькі. Бацька гатаваў вялікія пакункі з вошчанай паперы. Партызанскія сувязныя закладвалі іх у кішэні, прышытыя знутры куртак. Ідучы назад, яны, каб лекі не вельмі выдзяляліся, трымалі рукі ў кішэнях. Менавіта таму сусед, п'яніца і дэбашыр Прохарчык, напісаў данос, што да Спірыдонава ходзяць партызаны, а ў кішэнях у іх пісталеты. Бацька быў адразу ж арыштаваны, але вобыску не зрабілі, і мама, схаваўшы друкарскую машынку ў мяшок (на машынцы друкавалі паведамленні), змагла вечарам вынесці яе і схаваць у склепе ў знаёмых. Мы разумелі, што суседзі ўсё роўна данясуць, але бачыць спакойна

ворага на роднай зямлі, трываць прыніжэнні, аблавы, расстрэлы — для сумленных людзей гэта было невыносна, і мы змагаліся як маглі. Бацька разумеў, што калі яго арыштуюць, то нас, мяне і маму, адразу задушаць у «душагубцы» (машына, у кузаў якой падаваліся выхлапныя газы) і прыгатаваў нам парашкі (не ведаю, што ў іх было), і сказаў: «Прыміце адразу, вам лягчэй будзе паміраць». Мы ўжо нічога добрага не чакалі і разумелі, што, хутчэй за ўсё, давядзецца паміраць цяжкай смерцю, і змірыліся (былі падаўлены жахам і безвыходнасцю).

Немцы выкідвалі бібліятэкі, кнігі гнілі ў вадзе, брудзе. Бацька, кніжнік і пушкініст, як мог, ратаваў іх, і ў нас утварылася нядрэнная бібліятэка. Немцы рабілі аблавы ў горадзе — абкружалі войскамі раён, затым па вуліцах хадзілі або эсэсаўцы, або жандары, у суправаджэнні аўтаматчыкаў. Заходзілі ў кожны дом.

Да нас зайшлі жандар з аўтаматчыкам, мы стаялі шэрагам ля сцяны, на паліцах ляжалі кнігі. Жандар абвёў паглядам паліцы і адразу зачапіўся за том Гейнэ (магчыма, немец той ведаў рускую мову). «Halbe jude!» — зароў ён, схапіўся за кабуру, аўтаматчык зашчоўкаў аўтаматам. Я зразумела, што нас зараз заб'юць, і прыціснулася да таты, а мама кінулася жандару ў ногі, рукамі абхапіла паясніцу і прыкрыла кабуру. Тата на ламанай нямецкай мове нешта імкнуўся патлумачыць немцу, жандар супакоіўся, зняў руку з кабуры, паказаў рукою ў бок печы. Нам пасля перавялі: Halbe jude! — напалову яўрэй.

Успамінаю, што да бацькі часта прыходзіў падпольшчык з групы чыгуначных рабочых — Гомельскі. Ён вымушаны быў сысці ў лес з сям'ёй з маленькім дзіцем. Немцы вырашылі канчаткова распаравіцца з партызанамі, утварылі блакаду: той, хто застаўся жывы, сышоў у балота, і там людзі сядзелі па шыі ў вадзе, каб сабакі іх не знайшлі. Гомельскі прышоў да нас пасля вызвалення ў жудасным стане, бацька і маці імкнуліся яго неяк супакоіць.

У балоце, каб не выдаць сваё месцазнаходжанне, тапілі маленькіх дзяцей (крыкам і плачам яны маглі выдаць), і ў яго таксама ўтапілі маленькую дачку. Ён не мог даравацы жонцы, што яна аддала дзіця, але што можна

Алена з мамай Кацярынай Вікенцьеўнай, 1945 год.

было зрабіць? Калі вырашалася пытанне жыцця і смерці многіх людзей.

Успамінаю, як немцы спалілі дом з падпольшчыкамі ў Грыгор'еўскім завулку (каля таварнай станцыі на той час), можа, дзенебудзь сказана пра тых падпольшчыкаў? Там была дзяўчына. Можа, нехта яшчэ помніць пра іх?

На вуліцы Няміга, на Танкавай, іншых было яўрэйскае гета. Па гэтых вуліцах хадзіць было страшна, яны былі зусім пустыя, стаяла цішыня, часам толькі па маставой магла прагрымець сялянская падвода (з вёсак у горад у гэтым кірунку іншага шляху не было). На тратуар выйсці было немагчыма — стаялі козлы з накручаным калючым дротам.

У 1943—1944 гадах, калі бацьку арыштавалі, мы 8 месяцаў нічога пра яго не ведалі. Мама абабіла парогі ўсіх камендатур. Нам дапамагаў адвакат па прозвішчы Пражога, яму ўдалося перавесці бацьку ў турэмную бальніцу. Гэта быў 1944 год, немец ужо адступаў, і тата збег з бальніцы. А там ён сустрэў Вольгу Якаўлеўну Бічай.

ВОЛЬГА ЯКАЎЛЕЎНА БІЧАЙ

Яна была дачкой святара, роднай сястрой жонкі мамінага брата Паўла, ёй было каля сарака гадоў (ці трошкі болей). Гэта была высакародная жанчына, сапраўдная патрыётка. Вольга Якаўлеўна таксама не магланазіраць за тым, як вораг сваімі ботамі топча нашу зямлю, здзекуецца з народа, ператвараючы яго ў парабкаў. Яна адразу зрабілася сувязной партызанскага атрада, а паколькі яны жылі побач з рынкам (Суражскім, на вуліцы Праводнай), то натоўп людзей у двары не выклікаў падазрэння, і партызанскія сувязныя перадавалі звесткі камандаванню. Гэта былі ўжо праверанья людзі, якія даўно адно аднаго ведаюць, і таму не выклікалі сумненняў.

Раптоўна там з'явіўся новы падпольшчык (як аказалася, падасланы фашыстамі здраднік).

Вольга Якаўлеўна адразу яму паверыла: «Ён так ненавідзіць немцаў, хоча актыўна дапамагаць партызанам». Яе папярэдзілі: трэба быць асцярожнай. Але яна паверыла здрадніку. Яе арыштавалі разам з мужам і сынамі. Яны былі высланы ў Германію, у лагеры, а яе, як главу ячэйкі, чакалі катаванні.

Далей са слоў бацькі: «Мяне нехта гукае: “Мікалай Мікалаевіч!” Я паварочваюся і не магу зразумець, што за істота перада мною — ці чалавек гэта? Нехта стаіць на каленях ды локцях і кажа: “Гэта я, Вольга Якаўлеўна”. Спіна яе была ўся чорная, ад яе адвальваліся кускі мяса — па спіне білі шампурамі. “Зірніце, што з маімі нагамі”, — кажа яна».

Бацьку агарнуў жах, яму напачатку здалося, што ён бачыць клавішы раяля! Белыя сухажыллі і чорная згарэлая тканка. «Мае ногі абмотвалі паперай, аблівалі бензінам і падпальвалі». Больш бацька яе не бачыў. Такіх, як яна, вывозілі і палілі ў Трасцянцы. Бацьку ўдалося збегчы з бальніцы, ночу ён прабраўся дадому і да прыходу нашых войскаў хаваўся ў склепе.

Мама выратавала бацьку, выратавала мяне ад голаду, а сама паклала сваё жыццё пад нашы жыцці, памерла ў 1946-м ад раку страўніка.

АДСТУПЛЕННЕ НЕМЦАЎ

Адступаючы, немцы палілі горад, з сабакамі выцягвалі людзей са склепаў, забівалі. Мы ўжо і не спадзяваліся выжыць, побач гарэлі дамы, гарэў дах нашай хаты, але, на наша шчасце, з'явіліся дэсантнікі, яны дапамаглі нам патушыць агонь, і ў другі раз мы не згарэлі.

Ноччу, калі адступалі немцы, было страшна. Выбухі, стрэлы, трасіруючыя кулі, а тата ў гэты час стаў прабірацца ў бальніцу разам з фельчарам. У хірургічным аддзяленні яны сабралі ўсе інструменты ў посцілкі і закапалі ў двары бальніцы, а калі прыйшлі нашы, то можна было разгортваць хірургічны блок.

Але замест падзякі на бацьку, як і на ўсіх нас, хто быў у акупацыі, павесілі ярлык «трафейныя». Бацьку заявілі: калі б вас, маўляў, забілі, то мы б ведалі, што вы чалавек чэсны, а так — вы, магчыма, здраднік.

У анкеце таго часу абавязкова прысутнічала графа «ці быў на акупіраванай тэрыторыі». Такіх людзей не хацелі прымаць у партыю (людзі другога гатунку), іх не назначалі на кіруючыя пасады, абмяжоўвалі ім доступ да сацыяльных выгод.

АДРОЗНЕННЕ ЭСЭСАЎЦАЎ АД ЖАНДАРАЎ

Немцы выкідалі кнігі з бібліятэк, бацька іх ратаваў і мы зачытваліся імі з капцілкай (у кожнага была свая, амаль у кожнай кнізе меліся прапаленыя ёю дзірачкі). Былі яшчэ самаробныя «карбідныя лямпы», але ад іх ішло занадта яркае святло, яно «рэзала» вочы.

Вельмі баяліся эсэсаўцаў і жандараў. Эсэсаўцы хадзілі ў чорнай форме, групамі, і ішлі так, што людзі, як хваля, разыходзіліся перад імі.

Жандары насілі шэра-блакітныя шынялі, на якіх ад пляча да пляча цягнуўся нейкі ланцуг з бляхай пасярэдзіне, і фуражкі з высокім верхам. Усе гэтыя былі людзі адборныя, высокія, яны адразу вылучаліся на вуліцы.

Калі з'яўляліся эсэсаўцы, то ўся вуліца замірала, бо не ведалі, у якую хату яны зойдуць і каго забяруць на смерць.

Жандары рабілі іначай: некалькі вуліц ачэпліваліся войскам — і жандары з салдатамі заходзілі ў хаты, абшуквалі і забіралі ўсё, што ім падабалася.

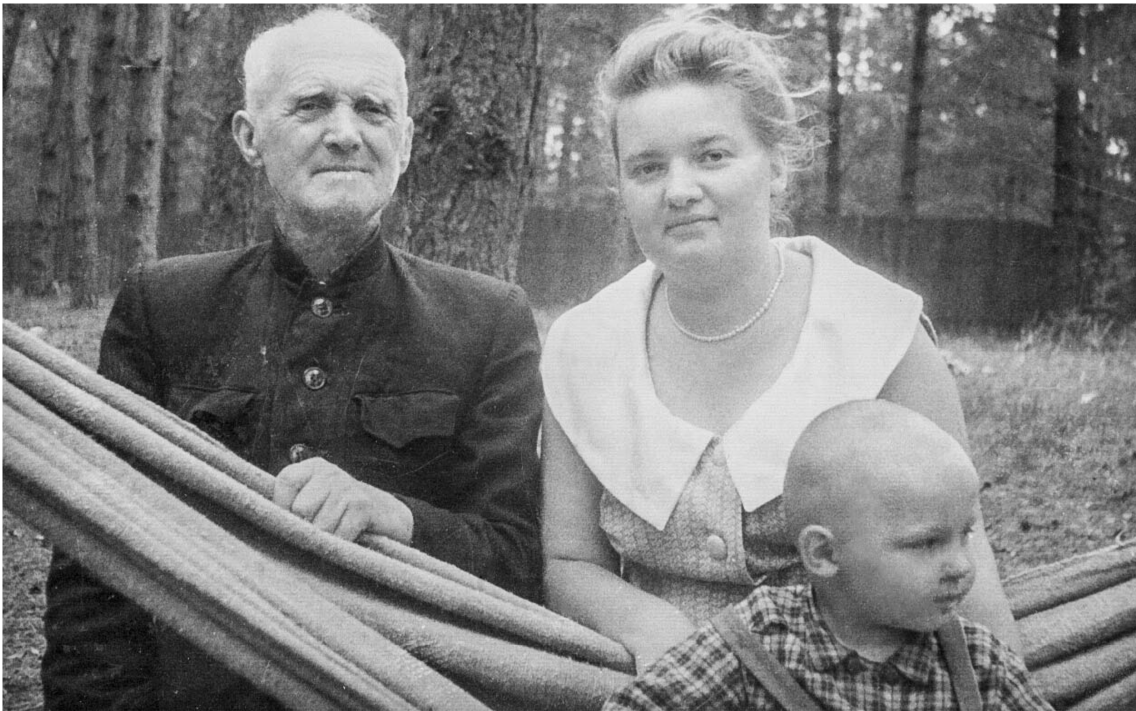

Алена Мікалаеўна з бацькам і малодшым сынам Пятром, 1961 год.

ШКОЛА Ў ЧАС ВАЙНЫ

У школу ў Малочным завулку (раён вуліцы Маскоўскай, цяпер яго няма) я пайшла ў 5-ы клас. Там нашы настаўнікі адразу пачалі размаўляць з намі на беларускай мове, і напачатку гэта было для нас вельмі цяжка. Адразу настаўнік паказаў на партрэт Гітлера і сказаў: «Гэта наш вызваліцель». Потым я зразумела, што ён не мог інакш. Вакол панавала атмасфера жаху: паўсюдна віселі лістоўкі з інфармацыяй, колькі заложнікаў расстраляна.

Аблавы былі досыць частымі. Ставілі засады на вуліцах і немагчыма было скрыцца. Тых, у каго не было дакументаў, забіралі, і яны знікалі (гаварылі, што іх накіроўваюць на працы ў Германію). У нас, школьнікаў, быў пропуск (аўсвайс). Па чутках, дзяўчынак 14 гадоў забіралі ў бардэль. Што гэта такое, я, канешне, не разумела, але бачыла жах у вачах бацькоў.

У школе ў нас былі вельмі добрыя настаўнікі. Ды і мы імкнуліся вучыцца.

Адвучыліся мы ў 5-м класе і школу закрылі. Немцам непатрэбны былі адукаваныя беларусы. Мы былі рабамі, да жандараў і эсэсаўцаў звярталіся: «Пан».

Быў сфарміраваны Беларускі ўрад — Рада, і была створана адна школа, якую назвалі прагімназіяй. Навучанне там было сямігадовым. Я пайшла ў гэту школу. Вучыліся на Нямізе, у разбураным будынку: першы паверх быў цалкам разбураны, на другім захавалася некалькі пакояў, мы ў іх і вучыліся, пакуль яны не абваліліся (на шчасце, ноччу). Хлопчыкі і дзяўчынкі вучылася паасобку: два класы хлопчыкаў, два класы дзяўчынак. Вучылі нас цудоўна. Была ўведзена лаціна, яе выкладаў нам настаўнік, які яшчэ бацьку вучыў у гімназіі. І тады мы зразумелі, якім павінна быць зубрэнне. Але веданне лаціны (нават пачатковае) вельмі дапамагло нам у вывучэнні замежных моў.

Настаўнікі нашы амаль што ўсе мелі ўніверсітэцкую адукацыю, а іх настаўнікі — яшчэ царская прафесура, так што можна зразумець, на якім высокім узроўні мы атрымлівалі веды.

Настаўнікі расказвалі нам пра нашых паэтаў (Паўлюка Труса і іншых рэпрэсаваных у 1937-м).

Хачу сказаць, што калі мы пасля вызвалення пайшлі ў школу (чыгуначную), то нашы веды былі больш грунтоўныя за веды дзяцей, якія прыехалі з Расіі.

Успамінаючы прагімназію, хачу распавесці пра нашага дырэктара, Акановіча. Мы строілі яму ўсялякія штукарствы: калі немцы з'яўляліся ў школе, мы крычалі і грукалі ў сцены.

Настаўнікі расказвалі нам, колькі намаганняў, паслужлівасці перад немцамі прыкладаў гэты чалавек, каб нашу школу не закрылі і каб хаця б частка беларускіх дзяцей магла атрымаць хоць нейкую адукацыю.

А мы здзекаваліся: «Няма мазгоў». Цяпер сорамна ўспомніць.

Мама не давала нам забыць рускую мову: мы перапісвалі «Анну Каренину», вучылі на памяць Пушкіна, Лермантава.

Немцы арганізавалі СБМ (Саюз беларускай моладзі), куда заваблівалі тым, што давалі адзенне. Той, хто не хадзіў распранутым, не можа зразумець, што значаць касцюм, сукенка, бялізна, панчохі, абутак. Заваблівалі таксама спартыўнымі спаборніцтвамі. Мы ў прагімназіі не ўступалі ў СБМ, хоць увесну 1944 года і прымушалі пісаць заявы. Ды сітуацыя на фронце ўжо змянілася, мы чакалі.

КУБЭ

Яшчэ я ўспамінаю, як ва ўласным ложку падарвалі гаўляйтэра Беларусі Кубэ. Як і хто гэта зрабіў — усім добра вядома.

Алена Мазанік жыла на вуліцы Беламорскай, у сельгаспасёлку (цяперашні раён вуліцы Някрасава). Вуліца была ачэплена, усе жыхары забіты, на сценах віселі лістоўкі: забіта столькі-та заложнікаў. Па вуліцах было страшна хадзіць, у кожнага правяралі дакументы.

Хачу дадаць, што дзеці ведалі, што майго бацьку арыштавалі. Прыходжу я ў клас, а дзяўчынкі мне кажуць: «Як ты можаш быць спакойнай, твой тата атруціўся ў турме». Як я бегла дадому (гэта з Нямігі на Фабрыцыуса)! Рыданні і слёзы засцілі мне вочы. Аказалася, што ў турме атруціўся іншы ўрач (яго прозвішча было, здаецца, Гурыновіч, у яго ў дупле зуба знаходзіўся цыянід). Мама мяне супакоіла: «У таты атруты няма».

Мы пра бацьку нічога не ведалі. Усё, што можна было, мама аддавала немцам, і мы галадалі. Елі 1-2 разы на дзень, зацірку (мука, запараная ў рэдзенькую кашку, запраўленую часнаком). Я нагадвала шкілет. Але гэта было ў 1944-м. Немцы адступалі, і тата збег з бальніцы.

Калі ўспамінаю тую пару, мяне кожны раз здзіўляе адна акалічнасць: час быў нейкі расцягнуты. А 9-й трэба было быць у школе, а 14-й дома, потым хатнія заданні, хадзілі адно да аднаго ў госці, гулялі, каталіся на маім веласіпедзе, сабраным з некалькіх напалову згарэлых. Вечарамі пры капцільні чыталі.

ЖЫЦЦЁ Ў ПАСЁЛКУ УЗДА

Зіму 1941—1942-га я хварэла сыпным тыфам. У мяне быў найцяжэйшы стан, я была без прытомнасці, трызніла і нават цяпер памятаю трызненне: я сярод поля, цвітуць яркія макі і мне вельмі добра. «Не чапайце мяне». Але, відаць, мне рабілі камфару (іншага нічога не было) і я зноў адчувала пакуты. Пасля тыфу ў мяне пачалі выпадаць валасы, але стрыгчы іх я не дазваляла. З’явілася неўтаймоўнае адчуванне голаду, суседзі дапамагалі маме мяне пракарміць. Я добра памятаю, што пачуццё насычанасці не прыходзіла. Потым развілася рэзкая агульная слабасць: я з цяжкасцю перасоўвала ногі, а пра тое, каб падняцца на прыступку, і думкі не было. Такі стан быў у мяне ўсю вясну і лета 1942 года.

Школу закрылі і мяне адправілі да цёткі Сані і яе дачкі Рыты ва Узду (Рыта там выйшла замуж). Жылі яны сытна. Сваячка іх Агаша (Галя) мела мужам настаўніка, ён быў дырэктарам школы, і я пайшла вучыцца ў 6 клас. Летам 1944 года я вярнулася дадому, мяне абстрыглі і зноў пачалі расці кучаравыя валасы. Я жудасна саромелася і ўвесь час насіла панамку, яе тады называлі «маленькая мама» (была такая карціна «Петер», дзе іграла Франчэска Галь, вельмі добрая аўстрыйская актрыса).

Калі я пакінула Узду, то муж Агашы, Якаў, пайшоў у партызаны разам з ёю і дзецьмі. Там ён і загінуў. Хадзілі чуткі, што яго забілі свае, бо на Агашу «кінуў вока»

камандзір атрада. Пасля вайны Агаша працавала медсястрой у чыгуначнай бальніцы, выгадавала цудоўных сыноў.

* * *

Заняткі ў чыгуначнай школе пачаліся ў верасні 1944 года. Туды паступілі амаль усе дзяўчынкі, якія вучыліся ў прагімназіі. Аля Каранеўская пайшла адразу ў 9-ы, а я і Ада — у 8-ы клас. Тут я пасябравала яшчэ з адной — Тамарай Шаўлюкевіч, якая разам з намі паступала ў медінстытут.

З настаўнікаў мы запомнілі на ўсё жыццё выкладчыцу рускай мовы і літаратуры Лачыцкую Фаціну Канстанцінаўну. Менавіта дзякуючы ёй і маме я ведаю Пушкіна, Лермантава, Маякоўскага, усю класіку. Акрамя таго, што яна была цудоўным выкладчыкам, яна была вельмі артыстычнай. Умела чытаць Маякоўскага (што вялікая рэдкасць) і паказала нам яго талент.

Яшчэ з намі трохі ў класе займалася Зоя Асмалоўская, якая вылучалася талентам артысткі (потым іграла ў рускім тэатры, была жонкай акцёра Сідарава). Мы ўсе памятаем, як Зоя чытала нам урывак з «Анны Карениной» — пра сустрэчу Анны з сынам, і ў кожнага на вачах блішчалі слёзы.

ВАКАЦЫІ Ў МАСКВЕ

Тата працягваў працаваць у чыгуначнай бальніцы, а тады ўрачы мелі права раз на год атрымліваць бясплатны білет, і я ўсе вакацыі праводзіла ў Маскве, у цёткі Каці. Муж цёткі Каці, Аляксандр Мікалаевіч Паўлаў, займаў высокую пасаду і купляў нам (з сынам Колем) білеты ў лепшыя тэатры Масквы (МХАТ, Массавета, Чырвонай арміі). Ураджанні ад спектакляў і выдатных акцёраў захаваліся ў мяне на ўсё жыццё.

3 ліпеня 1944 года вызвалілі Мінск.

ПРЫЕЗД ДЗЯДЗЬКІ САШЫ З МАСКВЫ, ПАЎТОРНЫ НАЛЁТ НЕМЦАЎ

20 ліпеня раптам з Масквы прыехаў дзядзька Саша (Аляксандр Мікалаевіч Паўлаў) нас шукаць. Выпадкова на нашай (старой, згарэлай) вуліцы сустрэў татаву сястру — цётку Саню, але пазнаў яе толькі па акулярах (яны мелі адметную тонкую залатую аправу), бо яна з квітнеючай жанчыны ператварылася ў старую. Мама ўгаварыла Аляксандра Мікалаевіча застацца ў нас начаваць. Ноччу пачаўся нямецкі налёт, бомбы падалі з жудасным гукам і думалася: вось гэтая — твая.

Мы ўсе сядзелі ў дзвярным праёме, накрыўшы галовы падушкамі, і мама пачала маліцца. «Госпадзі, ну няхай мы загінем, і без таго выпадкова засталіся жыць, але не дай загінуць гэтаму чалавеку. Ён жа не чуў свісту куль, разрыву снарадаў, захіні яго, абарані яго!» І ўявіце сабе, бомбы падалі ў двор, побач з ганкам, — і ніводная ў дом не трапіла!

1945 ГОД. ПЕРАМОГА

Кідаліся насустрач салдатам, абдымалі іх і цалавалі, частавалі чым Бог паслаў, пелі і танцавалі.

А ноччу раптам у дом пачалі ламіцца ці то бандыты, ці то п’яныя «партызаны». Ламіліся ў дзверы, крычалі: «Акружай, падпальвай». У двары за домам у плоце была дзірка, яны яе не бачылі, суседзі выскачылі і дварамі пабеглі ў аддзяленне міліцыі, якое знаходзілася непадалёк. Бандытаў злавілі, судзілі і адпусцілі.

Трохі пазней Іван Анісімавіч Інсараў уладкаваў мяне памочніцай піянерважатай у лагер у Каралішчавічах. Месца было цудоўнае, побач рака, брод, а на другім беразе — чароўны сасновы бор. Там са мной адбыўся дзіўны выпадак.

У пошуку ягад я спусцілася, як мне падалося, у лагчыну, і раптам мяне ахапіў непераадавальны жах. Я ўзняла галаву і адчула страшэнную цішыню: не спявалі птушкі, не стракаталі конікі, не ляталі матылі. Не памятаю, як я выскачыла з ямы і паімчала прэч. Праз нейкі час я зноў пачула спевы птушак, стракатанне конікаў — і жах знік.

Яўчэ адзін раз стан такога непераадольнага жаху я перажыла ў лесе каля плешчаніцкага возера.

Праз шмат гадоў я прачытала ў часопісе «Вокруг света» апісанне такога самага жаху,

перажытага таксама ў лесе. Аўтар артыкула зрабіў дапушчэнне, што ў гэтым месцы адбылося страшнае злачынства, і «дрэвы запомнілі пакуты». Я адразу ж паверыла аўтару, бо «яма», у якой я апынулася, была варонкай ад снарада, і там, напэўна, загінулі людзі ў страшэнных пакутах.

ХВАРОБА І СМЕРЦЬ МАМЫ

У 1945 годзе пачала хварэць мама. Спачатку не маглі паставіць дыягназ, а потым праявіўся рак страўніка. Маму даглядаў бацька, я дапамагала яму, але мама памірала ў пакутах.

1 чэрвеня 1946 года мама памерла. Пахавалі яе на вайсковых могілках, у магіле з дзедам, Спірыдонавым Мікалаем Паўлавічам, а потым туды ж захаранілі ўрну з прахам бабулі, Антаніны Цімафееўны. Магіла знаходзіцца амаль побач з уваходам у царкву, трохі правей углыб, у некалькіх кроках.

ПАЧАТАК ЗАЛЯЦАННЯЎ ХЛОПЦАЎ

Я закончыла 9-ы клас. У 10-м да мяне пачалі заляцацца хлопчыкі, прыходзілі дадому, чыталі вершы, гулялі ў бурымэ (па гатовых рыфмах скласці верш), ставілі п’есу пра школьнікаў «Старыя сябры».

Гаспадыня прыватнага дома, у якім мы жылі, вельмі перажывала, што Кацярына Вікенцьеўна памерла і не ўбачыла, «як да Лены хлопцы пайшлі». Асабліва актыўнымі былі Лёня Лосеў і Максім Замалін.

Лёня быў прыгожы, высокі, але маўклівы. І гэта вельмі палохала маіх родных, бо яны ведалі яго бацьку (урача-акуліста), якога вылучаў страшны характар — ён «узнімаў руку на маці» (са слоў таты). Але са мною Лёня быў гаваркі, у нас аказалася шмат агульных інтарэсаў, мы шмат чыталі, і паступова сімпатыя, а потым і закаханасць разгарэліся не на жарт. Тата літаральна вар’яцеў. «Лена, ты яго не ўтрымаеш, ён цябе кіне і ты застанешся адна з дзіцем». Ніна Георгіеўна Інсарава пераконвала: «Прыгожы муж — чужы муж. Ты ўтыкнешся ў кнігу і сыйдзеш з рэальнага свету, і тады ў цябе звядуць твайго мужа, а ты і не заўважыш». Вось такая перспектыва мяне спужала.

Гэтаксама дзейнічалі і ў дачыненні да яго. Ён скончыў школу з залатым медалём. «Вы таленавіты малады чалавек, вам тут няма дзе разгарнуцца» — і ўгаварылі яго ехаць у Маскву. Паштовы раман працягваўся два гады, а потым сышоў на нуль (святое месца пустым не бывае), з’явіліся новыя закаханасці.

Але праз шмат гадоў я ўспамінала гэты час з сумам і шкадавала, што так няўважліва паставілася да прызнанняў у каханні і той пяшчоты, з якой Лёня звяртаўся да мяне. Пасля яго ад’езду да мяне пачалі заляцацца яўрэйскія хлопцы, а тата пералічваў іх, загінаючы пальцы: «Вілік, Ілік, Ромік, Эмік і Максік». Нешта было ўва мне, у фігуры, што прываблівала яўрэйскіх хлопцаў.

Нават іх мамы прыходзілі да таты і прасілі, каб ён угаварыў мяне сустракацца з іх сынамі. Я выпадкова чула размову, знаходзячыся ў суседнім пакоі. Тата казаў: «Лена звычайная дзяўчынка», на што яму мама Эміка адказвала: «Лена поўная, здаровая, прыгожая». Думаю, што тут адыгрывала ролю тая акалічнасць, што ў мяне не было маці, я сама гатавала ежу для сям’і, прыбірала ў доме.

З усіх кавалераў вылучаўся Максім Замалін. Ён закахаўся ў мяне ў 10-м класе, усе гэта заўважылі і гаварылі, што на свеце ёсць сапраўднае каханне. Ён вельмі любіў паэзію, чытаў мне свайго любімага Лермантава, і тата, бачачы яго, казаў: «Ленчын шпак ідзе». Паступова мы ўжо не маглі адно без аднаго. Дзень, калі яго не было ў школе, я лічыла пустым, бегала да Інсаравых на тэлефон і мы з ім размаўлялі гадзінамі. Так доўжылася 5 гадоў, я думала, што мы пабяромся шлюбам (ён вучыўся ў юрыдычным інстытуце, а там вучыцца трэба было 4 гады), як ён раптам прыйшоў і заявіў, што сыходзіць, што не можа сапсаваць мне жыццё, бо вельмі мяне любіць, і што ён не той, хто мне патрэбен для шчасця. Гэта быў 1951 год, і тады, з яго слоў, Сталін хацеў высяляць яўрэяў у Сібір. Нічога такога не адбылося, але больш я Максіма не бачыла, ён ніколі не зайшоў і нават не развітаўся, калі, скончыўшы інстытут, паехаў па размеркаванні.

І тут мяне агарнуў адчай пакінутай жанчыны. У мяне не хапала слоў, каб апісаць той стан: здрада, падман, здзек! Я зразумела, што такое raptus melancholicus, зразумела тых, хто рэжа сабе вены і лезе ў пятлю. Тады я зразумела, як баліць сэрца.

І я падумала: навошта так пакутую, ён жа мне ніхто. Не муж, не каханак, проста кавалер. Ну, цалаваліся з ім апантана — і ўсё. Дык чаму я так пакутую? Як тады павінна пакутаваць жанчына, якая пражыла з мужам жыццё, аддаючы яму клопат, любоў, цеплыню душы — і засталася пакінутай. І я навучылася разумець чужое гора, спачуваць.

ІНСТЫТУТ

Я выдатна вучылася, усё мне давалася лёгка, але матэматыку не любіла. У школе на выпускным іспыце не змагла рашыць задачку па фізіцы, потым яшчэ нейкую «чацвёрку» паставілі — таму не атрымала нават сярэбранага медаля.

Дома вырашалі, куды мне паступаць. Калі б мама была жывая, то я б пайшла ва ўніверсітэт. Мама ўгаворвала мяне на гэта, звяртаючы ўвагу на маю любоў да чытання кніг, тэатра (я прачытала ўсю сістэму Станіслаўскага). Але мамы не стала. На сямейным савеце вырашылі, што ўніверсітэт, праца ў мастацве мяне не пракормяць (мамы няма, а бацька можа ажаніцца). І як застануся адна, без дапамогі? Пастанавілі, што трэба ісці ў медінстытут, тым больш, што ў сям'і ўсе медыкі.

Здала экзамены цудоўна, гэта быў 1947 год, экзамены прымаліся вельмі сур'ёзна, і мне здавалася, што з «тройкамі» ніхто не пройдзе.

Але якім было маё здзіўленне, калі ў групе я ўбачыла студэнтак, якія зусім не ведаюць хіміі, фізікі. Мне патлумачылі дасведчаныя людзі, што гэтыя дзяўчыты — з Заходняй Беларусі, дзе люд пераважна зажытачны, які не ведаў нямецкай аблавы, партызанскіх баёў і спаленых вёсак, і ім было чым заплаціць выкладчыкам за добрыя адзнакі пры паступленні. Можа так, а можа і не так.

Чамусьці мы, студэнты, вучыліся паасобку — групы дзяўчат і групы хлопцаў. Сустракаліся толькі на агульных лекцыях і ў калідорах. Мне здавалася гэта няправільным, бо вялікага сяброўства паміж студэнтамі не назіралася — так, шапачнае знаёмства, і гэта адбілася пасля на сустрэчах. Сардэчнасці пры знаёмстве (а даводзілася ж працаваць у розных бальніцах) не было.

Мая сяброўка Ада Будай скончыла школу з сярэбраным медалём, яна апынулася на другім патоку, у іншай групе, з французскай мовай. Таму нам выпадала менш сустракацца, але сардэчныя і сяброўскія стасункі паміж намі засталіся: мы адкрываліся адна перад адной.

Другая мая сяброўка, Аля Каранеўская (Арыядна Антонаўна) скончыла школу з залатым медалём (на год раней за мяне) і паступіла ў першы Ленінградскі медыцынскі інстытут.

Знашла свой дзённік, які вяла на першым курсе. Усе запісы — пра Ілью, у якога закахалася па-вар'яцку, да спынення сэрца. Мне здавалася, што калі ён возьме мяне за руку ці пацалуе, то я памру ад спынення сэрца. Аказалася, што мая сяброўка Жэня Сінрод таксама да вар'яцтва закахалася ў яго. Тата з нас смяяўся: «Ах, геній чалавецтва, ах, памочнік Сталіна, і ўпадуць адно аднаму ў абдымкі». Аказалася, што Ілья Новікаў закахаўся ў Тамару Шаўлюкевіч, трэцюю сяброўку, але і да мяне адчуваў сімпатыю.

Я закахалася (пакахала) па-сапраўднаму, даведалася, што такое фетыш на ўласным досведзе, пачала пісаць пра Ілью вершы (на жаль, зніклі), дурнаватыя, але яны сведчылі пра глыбіню пачуцця. Наконт фетышу: я неяк забыла дома медыцынскі халат і папрасіла Ілью пазычыць мне свой на «анатомку». Тое, што я адчула, накінуўшы яго халат на сябе, — невытлумачальнае. Мне здавалася, што я ў нірване, увесь свет зрабіўся вясёлым і радасным, душа мая спявала. Гэта неперадавальнае адчуванне я доўга захоўвала ў сваёй душы, і хоць цяпер (у 80 гадоў) адчування няма, але памяць засталася, як сказаў паэт: «Не говори с тоскою нет, но с благодарностию — было».

Жэня, як сяброўка, зрабіла ўсё, каб ён у мяне не закахаўся. Вось яе словы: калі не мне, то і не табе.

Увесь мой дзённік прысвечаны Ільі. І пра тое, як я пакутавала, што несімпатычная (пра прыгажосць я ўжо і не казала).

Адзін верш захаваўся, перапішу яго, хоць сама ў дзённіку лічыла яго дурнаватым, жартаўлівым (15.3.48)

Посвящается философу?
Ода

Пою я медика младого
К которому летят мечты мои,
Его во сне я вижу среди темной ночи,
И в светлые безоблачные дни
Его глаза как факел предо мною,
Его лицо сияет красотою,
Как строен он и как хорош собою,
Как он умен, о ангел мой!
Я чувствую в душе одно горенье,
Я чувствую, что страсти не сдержу,
Какое страшное и дивное мученье
Преследует всегда мечту мою,
Когда его я вижу не со мною,
В душе моей вскипает бурей злость,
И хочется с разлучницею злою
Мне поскорее счеты свесть!
Увы, он на меня не глянет,
Не скажет ласково: люблю тебя!
Зачем же жить? Пускай любовь
Завянет, как вянет василек,
Головку наклоня.
Неужели пропали все надежды?
Коль так, то пусть навек сомкнутся вежды,
И жизнью я не дорожу младою,
И если ты, о радость, не со мною,
Пусть угасает жизнь моя,
С вновь наступающей весною!

Вось да якога абсурду можна дайсці. Якая я была дурненькая і маладзенькая. Але пра глыбіню пачуцця гэты верш сведчыць! Як я мела патрэбу ў цёплым, сяброўскім удзеле, мацярынскай любові. І гэтыя радкі я напісала, відаць, тады ж.

УСПАМІН ПРА МАЦІ

Як я цяпер успамінаю маму! Якім яна была цудоўным чалавекам, як я гэтага не разумела! Гляджу я вакол і бачу, што ніводзін чалавек не можа з ёю параўнацца ні па глыбіні разумення рэчаў, кніг, музычных твораў. Якая ў яе была душа! Як тонка яна адчувала перажыванні, як з ёю можна было пагаварыць пра ўсё, рашуча пра ўсё, як яна ўмела суцяшаць, супакойваць, як яна ішла насустрач кожнаму, хто ў нечым меў патрэбу, якім яна была сябрам — чуллівым, пяшчотным.

Мама, мілая, дарагая, ці даруеш ты мне ўсё тое, што я прынесла табе сваімі капрызамі? Калі б ведала ты, галубка, як мне цябе не хапае.

Пазней я зразумела значэнне маці для дзяўчыны, асабліва ў перыяд з'яўлення палавой цягі. Хто яшчэ раскажа, як трэба ацэньваць выказаныя пачуцці закаханых у цябе, навучыць берагчы чысціню і шчырасць пачуццяў, а не грэбаваць імі. Мне здаецца, што калі б мама была жывая, маё жыццё цякло б іншым руслам, я перанесла б менш крыўды і знявагі.

ЗНОЎ ПРА ІНСТЫТУТ

Вялікіх уражанняў ад інстытута ў мяне не засталося. Відаць таму, што каханне да Ільі Новікава заслала мне ўвесь белы свет. Калі я ўспамінаю той час, то мне бачыцца суцэльная вясна. Я памятаю майскі ранак, калі лёгкая прахалода абяцае цёплы дзень, а я бягу ў інстытут з адной думкай: там я ўбачу яго! Лекцыі я ўважліва не слухала, бо спадзявалася на сваю памяць, з якой вывучыць за 8—9 дзён тое, што давалася на экзамен, нічога не каштавала. Прачытаўшы кнігу ў 600—700 старонак «уздоўж, упоперак і па дыяганалі», двойчы пераказаўшы, я атрымлівала «пяцёркі», бо проста пераварочвала старонкі ў галаве.

Займацца асабліва не было калі: мне трэба было гатаваць абед, каб а 15-й, да вяртання з працы таты, была ежа. Я гатавала нядрэнна, пастаянна распытвала ў нашай гаспадыні, як і што пакласці ў суп. Вельмі добра мне ўдаваліся катлеты, і мая сяброўка Жэня заўсёды старалася прыйсці ў той дзень, калі я іх смажыла. Тата даваў мне грошы для паходу на рынак, я кожны раз схітралася сэканоміць 1—2 рублі, і мы з Жэняй бегалі ў кіно. Цяпер думаю, чаму б патроху не збіраць — стыпендыя ж была ад 26 да 29 рублёў (на 6-м курсе павышаная).

За ўсе 6 гадоў вучобы у мяне была толькі адна «чацвёрка» — па фізіцы. Не змагла рашыць задачу. Хоць усе формулы ведала на памяць, але прымяніць іх да задачы — не здолела. У групе дзяўчаты займаліся інтры-

гамі, кахаліся, а я была далёкай ад гэтага (адзін Ілья быў у душы). Цяпер разумею, колькі было ўсяго прапушчана, міма якіх цудоўных хлопцаў я прайшла. На 6-м курсе, калі была ўжо замужам, мне пачалі прызнавацца ў каханні і сімпатыях.

Лекцыі я наведвала мала, толькі да маразоў. Потым трэба было паліць печку, і я збягала з лекцый дадому, дамовіўшыся са старастам. Распальвала печ і гатавала ежу. Печ выпальвалася, прыкрывала юшку, рассоўвала вугалле ў бакі і ставіла каструлю з супам, бульбу. Усё гэта я рабіла за дзве гадзіны, і бягом паспявала да заканчэння лекцый. Жылі мы на вуліцы Фабрыцыуса, па вуліцы Маскоўскай да інстытута на вуліцы Ленінградскай хадзіў трамвай, таму я паспявала. Часам я ў вочы не бачыла прафесара, а здаваць экзамены я любіла менавіта ім, бо не прыдзіраліся, бачачы, што ведаеш, але маглі задаваць пытанні на кемлівасць. Так было на нармальнай фізіялогіі, калі прафесар папытаў, на якую глыбіню (марскую) можа апусціцца чалавек без апаратуры. Я «прагортваю» падручнік у галаве — і з жахам заўважаю, што пра гэта напісана дробным шрыфтам, а я яго не «сфатаграфавала». Гляджу на асістэнтку — яна мне адмоўна ківае. Разумею, што калі адразу скажу, што не ведаю, прафесар паставіць мне «чатыры». Тады я пачынаю дурыць яму галаву, гавару пра батыскаф, вадалазны колакал, скафандр, і толькі потым кажу, што не ведаю. Тады прафесар пытае мяне на кемлівасць: чаму спірт называецца спіртам? Студэнтка, якая ўжо здала, выскоквае ў калідор і зларадна кажа: «Ленку заваляць, пяцёрку яна не атрымае». Я ж тым часам шукаю ў галаве аднакарэнныя словы, успамінаю пра спірытызм, выклікання духаў памерлых, і кажу, што, відаць, ад значэння «дух». Ён пацвярджае: так, лятучы, і ставіць мне «пяць», што вельмі здзіўляе астатніх студэнтаў. Гэтаксама бывала і на іншых экзаменах: мяне выручала мая начытанасць.

Быў кур'ёзны выпадак на аператыўнай хірургіі. Я не прысутнічала ні на адной лекцыі (зіма, паліла печ) і нават у вочы не бачыла прафесара Бабука, а здаю я толькі прафесуры. Прашу ціхенька паказаць мне яго, але ўсё роўна хвалююся, бо прафесары запаміналі студэнтаў, якія прымільгаліся. Дзякуй Богу, абышлося: атрымала пяць.

Усе практычныя заняткі я наведвала старанна, таму прадметы ведала добра, і толькі пасля, ужо працуючы, зразумела, колькі страціла ў ведах, не праслухаўшы лекцый выдатных прафесараў. Вольны час я аддавала чытанню. У маладосці захапілася Джэкам Лонданам (поўны збор яго твораў выдаваў часопіс «Всемирный следопыт» (1920-я або пачатак 1930-х), кожны томік заканчваўся на паўслове, што, відаць, інтрыгавала чытача і пакупніка. Кнігі даваў мой знаёмы, ён іх здымаў з гарышча, куды была знесена бібліятэка рэпрэсаванага пісьменніка (здаецца, Далідовіча). Я настолькі захапілася Джэкам Лонданам, што ў сябе над ложкам павесіла яго партрэт (маладога, прыгожага) і ўвесь час на яго любавалася.

ЗАЛЯЦАННІ

Прыходзілі да мяне хлопцы, але яны мне не падабаліся (я ж пісала да Лёні ў Маскву, а ў Мінску дняваў Максім). Калі прыходзілі іншыя і мне было нецікава, то я не магла адарвацца ад кнігі і на ўсе пытанні адказвала: «М…м…» Тата злаваў, абураўся: «Я не абавязаны забаўляць тваіх кавалераў, як табе не сорамна?»

Вечары ў мяне ўсе былі занятыя, бавіла час з Максімам Замяліным. Дома аказвалася а 12-й ночы, а яшчэ трэба было памыцца і, самае галоўнае, праверыць панчохі. Тады насілі фільдэперсавыя панчохі, яны рваліся неміласэрна, значыць, без цыравання спаць не ляжаш. Ды яшчэ пачытаць гадзіну-другую, так што раніцай — не падняцца. І тата будзіў мяне манатонным голасам: «Лена, уставай, Лена, уставай» — і так бясконца. Суседка казала: «Спірыдонаў служыць ютрань».

ЭМОЦЫІ НАКОНТ КАРЦІН І КНІГ

Яшчэ я памятаю вялікае ўражанне ад карцін Трацякоўскай галерэі, тады я пісала: «Як дзіўна і чароўна і ў той самы час радасна за тое, што можа стварыць чалавек». Уразілі мяне творы «Боярыня Морозова» і «Убийство Иваном Грозным сына». Найбольш яскравыя

ўражанні запісаны мною адразу ў нататніку таго часу.

Праглядаючы запісы 1948 года (дурнаватыя, усё пра закаханасць), я звярнула ўвагу на тое, якія мы былі натхнёныя. На дыспуце па «Молодой гвардии» Фадзеева мы захапляліся яе героямі, лічылі, што грамадства «ўплывае на выхаванне ўвогуле», а калі ў мінулым кулак, то абавязкова здраднік.

КНІГІ Ю. ФУЧЫКА

Яшчэ мяне ўразіла кніга пра партызанку, якая вяла дзённік. Я пісала: «Як дзіўна, што ў пачуццях і перажываннях Іны знаходзіла водгук сваіх пачуццяў і перажыванняў».

І якімі ж мы былі ўзнёслымі, чыстымі душамі!

Прачыталі кнігу Юліуша Фучыка «Репортаж с петлей на шее» і захапіліся яго сілай волі, жыццялюбствам, калі ледзь жывы пісаў свае слова перад пакараннем, узымаў дух аднакамернікаў. Як мы зайздросцілі жонцы гэтага чалавека, Гусце Фучык, якая «валодала каханнем гэтага чалавека і была яго лепшым сябрам!»

Мы з Жэняй Сінрод вырашылі напісаць ёй ліст, расказаць у ім пра тое, «які блізкі нам гэты чалавек, з якой захапляльнай цікавасцю чыталі мы кнігу і як радасна нам было, што і за мяжой ёсць людзі, якія вераць у Савецкі Саюз і дапамагалі ўсімі сіламі савецкаму народу ў яго святой, вызваленчай вайне».

Ліст быў адпраўлены, і мы вельмі шкадавалі, што не пакінулі копіі. Такімі цёплымі, сардэчнымі словамі ён быў напісаны. Ліст забралі ў ЦК камсамола, і там ён знік.

Яшчэ да вайны мы з мамай захапіліся Пісемскім, Лясковым, прачыталі амаль усе тамы. З захапленнем чыталі «Севастопольскую страду» Сяргеева-Цэнскага, ён назаўсёды застаўся маім любімым пісьменнікам, хоць яго апавяданні пра Крым у перыяд Грамадзянскай вайны пакінулі ўва мне такое цяжкае пачуццё, я так пакутавала, што больш іх не адкрывала. Калі была на адпачынку ў Алушце, наведала музей Сяргеева-Цэнскага, але беднасць і нейкая забытасць балюча ранілі мне душу.

ПРА СВОЙ ХАРАКТАР

Цяпер, пражыўшы доўгае жыццё, я разумею, што вытокі майго характару ляжаць у дзяцінстве, праведзеным сярод міласэрных, прастадушных людзей. Я ніколі не чула рэзкага слова ў доме, бачыла толькі ўзаемную павагу. Кожны дзень у дзяцінстве ўспрымаўся мною як ўсеабдымная радасць. Для мяне, здавалася, створаны свет, музыка, піяніна, маміны спевы і кнігі, кнігі — чароўны свет, у які я пагружалася ўсёй істотай. І жыла я ў той час у двух светах: свеце кніг і свеце рэальным, існым — сяброўкі, школа.

Была я цяжкім дзіцем. Капрызным, вельмі дрэнна ела і часта хварэла на ангіны. У гады вайны пры бамбёжцы я засынала, мама мяне з цяжкасцю цягнула ў бункер, а я маўчала, што страшна здзіўляла іншых — дзеці ў такія хвіліны плакалі і крычалі. Гэты феномен я зразумела толькі тады, калі праходзіла клінічную ардынатуру ў прафесара С. Н. Давідзенкава: гэта так званы «кулямётны сон», апісаны ў гады Першай сусветнай вайны, калі салдаты засыналі ў акопах. Гэта сведчыла пра слабасць нервовых працэсаў: па гэтай прычыне хутка наступае абарончае тармажэнне. Людзі з моцнай нервовай сістэмай вядуць сябе актыўна: ратуюцца.

І зноў я звяртаюся ў дзяцінства, мінулае праходзіць перада мною, хвалюючыся, як мора, акіян.

Я ўпітвала ў сябе любоў, дабрыню, міласэрнасць і веру ў людзей. Мне не прыходзілася хітрыць, нечага патрабаваць з крыкам, слязьмі, у доме нашым ніколі не панавала пачуццё зайздрасці, незадаволенасці іншымі людзьмі. У кожным руху, у кожным слове маіх бацькоў бачыліся дабрыня, жаданне дапамагчы іншаму, аддаць апошняе таму, хто мае ў тым патрэбу. Я памятаю, у гады акупацыі бацька прыходзіў з візітаў і казаў: «Якая галеча, дзіцяці няма чаго есці» — і мама дзяліла мой хлеб напалам: «Нясі, Коля!»

Таму лічу, што мой характар фарміраваўся пад эгідай дабрыні, радасці кожнага дня, павагі да іншых людзей (абавязкова ўсе добрыя, сумленныя), схільных да самаахвярнасці, альтруізму.

Усе гэтыя якасці праявіліся ў маёй душы, характары, але самая галоўная мая рыса — «простасць», бо ў кожным жа не падазраеш

махлярства і падману. Таму мне здаецца, што пра мяне можна сказаць пагаворкай: «Простасць горш за зладзейства». Я не ведала падазронасці, рэўнасці, не заўважала ў людзях хітрасці, жадання падмануць, пасмяяцца з мяне. Я рэўнасна служыла сям'і, мужу, танцавала вакол яго, усю душу паклала на выхаванне дзяцей.

Я, ва ўсім шчырая, спалучала сур'ёзнасць з аптымізмам, любіла і разумела гумар, іронію, карысталася імі ў сям'і, папярэджваючы сваркі. Я безагаворачна верыла мужу, лічыла яго лепшым мужам.

Гэтымі маімі якасцямі ён неабмежавана карыстаўся.

Так, у дачыненні да мяне простасць горш за зладзейства. Ува мне моцнай была любоў да дзяцей, я ні хвілінкі не магла правесці без думкі пра іх, без клопату аб іх (галоўнае — даць культуру, шырыню погляду, любоў да роднай зямлі, веды).

«Драмкружок, кружок по фото, а еще мне петь охота» (А. Барто). Вось мая «одна, но пламенная страсть», вось на што я паклала сваё жыццё. Думаю, недарэмна.

Імкнучыся яшчэ раз усвядоміць сваю бескарыслівасць, даверлівасць, веру ў чэснасць людзей, я зноў вяртаюся да чалавека, які пакінуў мір у маёй душы на ўсё жыццё.

Гэта быў Іван Анісімавіч Інсараў, таленавіты, адукаваны.

Ён быў адным з самых адукаваных людзей, якіх я сустракала ў жыцці. Шырыня яго ведаў, розум, аптымістычная добразычлівасць спалучаліся ў гармоніі з навуковай і арганізацыйнай працай у галіне медыцыны.

Пушкін, Блок, Ясенін, музыка — усё ўваходзіла ў яго духоўны свет, дапамагала яму тварыць дабро.

Быў ён сярэдняга росту, каранасты, з незвычайна жывымі вачыма, абаяльнай усмешкай. Быў ён строгі да ўсяго, што рабіў, але выклікаў прыхільнасць да сябе незвычайна. Ён памёр 1983 годзе.

Мінулае, звязанае з ім, здаецца мне ўсё болей прыцягальным. Я бязмежна шчаслівая, што побач са мною ў жыцці быў Іван Анісімавіч Інсараў.

Яго жонка, мая стрыечная сястра Ніна Георгіеўна Катлоўская, ставілася да мяне з прахаладай і, відаць, таму я не дзялілася з ёю сваімі душэўнымі непаладкамі, а цяпер шкадую пра гэта, бо яе разумныя практычныя парады дапамаглі б вырашыць мае праблемы.

ЖЫЦЦЯПІС МУЖА

Аляксандр Федаравіч Буднікаў нарадзіўся ў 1924 годзе, 23 мая, у сям'і сялян. У пачатку XX стагоддзя іх сям'я была пераселена ў Сібір па рэформе Сталыпіна на адрубы. Па словах маці — зямлі бяры столькі, колькі вока бачыць, падаткі не плацілі тры гады. Вялікая дружная сям'я адразу зажыла заможна. Пабудавалі дом з лістоўніцы, займаліся хлебаробствам, а зімою бацька мужа разам з братамі збіваў лямец. Гэта была вельмі цяжкая праца: мокры гарачы лямец расцілаўся на стале і з абодвух бакоў стальной струной яго збівалі, працуючы ў спякоце, распранутымі.

У 1929 годзе бацьку раскулачылі, саслалі ў лагер. Маці пакінула шасцёра дзяцей на сваю маці і паехала за ім. Там яна выратавала яго: збірала ў тайзе мядзведжую цыбулю, прадавала на кірмашы і купляла яму хлеб.

У 1930 годзе аказалася, што ў краіне няма каму сеяць хлеб, п'яніцы і гультаі, што засталіся, толькі пілі і лайдачылі. Так з'явілася праца Сталіна «Галавакружэнне ад поспехаў», і частку «кулакоў» вярнулі. Вярнулі і бацьку Аляксандра Фёдаравіча. Але нічога з забранага не аддалі, і ён з сям'ёй, прыхапіўшы толькі бервяно ад хлява, пасяліўся у гарадку Ленінск-Кузнецкі, дзе распрацоўвалі вугальныя шахты. У 1937 годзе бацьку і дзеда рэпрэсавалі і расстралялі за трое сутак. Як даведаліся пасля рэабілітацыі, аказалася, што і раскулачвалі памылкова (у спісе значыўся родзіч старшыні камбеда).

Сям'я страшна бедавала. Адно дзіця памерла, а маці падзённай працай, агародніцтвам імкнулася падтрымліваць астатніх. Калі яна расказвала пра сябе — як яна кідалася і рыдала, — слухаць без слёз было немагчыма. Тады, з яе слоў, яна перастала верыць у Бога, бо не магла зразумець, за што такія пакуты.

Саша пайшоў у школу рана (у 6 гадоў), бо вучыліся старэйшыя сёстры. Скончыўшы 10 класаў (яму не было 16-і), давялося дадаць адзін год, каб атрымаць пашпарт. У 16 гадоў (1941) ён пачаў выкладаць у школе матэма-

Аляксандр Федаравіч Буднікаў. 1976 год.

тыку, бо настаўнікаў не было — усіх забралі на вайну, і ён увогуле быў адзіны мужчына. Ён расказваў, як яму ўдалося заваяваць аўтарытэт сярод хлопчыкаў. «Расказваю на ўроку тэму, адзін хлопец хуліганіць, не слухае, вострыць канькі. Я ўзяў яго з парты за каўнер і шпульнуў у дзверы, ён з тымі дзвярыма і вылецеў у калідор. З той пары на ўроках была цішыня, а па калідорах дзеці хадзілі ледзь не на дыбачках».

У 17 гадоў яго мабілізавалі на працоўны фронт — адправілі на хімічны завод ў Бярэзнякі. Праца была жудаснай. Да вайны працавалі па 6 гадзін і ў спецыяльным адзенні, а яны — па 12 гадзін, з адкрытымі ваннамі, у якіх плавалі злучэнні хлору. Саляная кіслата, HCl, раз'ядала скуру і вопратку. Работнікі выскоквалі на вуліцу, абціраліся снегам, вопратку счэплівалі дротам.

Іх прыслалі дзве тысячы чалавек, сярод якіх было шмат узбекаў, а праз зіму засталося толькі дзвесце чалавек. Праца была непасільная, галадалі, карміліся гнілым супам, паверх якога плавалі чэрві, і яго не хапала. Аляксандр Фёдаравіч трохі маляваў, дык ён выразаў з гумы нешта падобнае на пячатку — і часам яму ўдавалася яшчэ раз адстаяць у чарзе і атрымаць другую порцыю супу.

Але ён зразумеў, што другую зіму не вытрывае, памрэ ад голаду. А значыць, трэба прасіцца на фронт. Але на фронт не пускалі. На шчасце, на прадпрыемстве з'явіўся прадстаўнік ваеннага завода (збіраў грошы на танк), і з вялікай цяжкасцю (Саша быў актыўны камсамолец) майго будучага мужа адпусцілі на фронт з такімі словамі: «Дурань, цябе там заб'юць». На што Саша адказаў: яшчэ, маўляў, невядома — мо я героем стану, а калі і заб'юць, дык сытага.

На фронце Саша з 1943-га. Ён вельмі неахвотна расказваў пра вайну. Вяваў у акопах, салдатам. Пасля трохі займаўся сувяззю, радыстам. А скончыў вайну танкістам. Ваяваў у аперацыі «Багратыён».

АПЕРАЦЫЯ «БАГРАТЫЁН»

Саша расказваў, як ён стараўся весці танк трошкі прытопленым у балота, бо тады снарады разрываліся ў вадзе і не было магутнай аддачы. Акрамя таго, у кішэнях ён заўсёды насіў дзве гранаты. Яны і выратавалі яму жыццё. Калі іх танк быў падбіты і гарэў, камандзір адразу выскачыў праз верхні люк і быў скошаны кулямётнай чаргой. Саша выскачыў праз ніжні люк, ён ужо ўвесь гарэў, асабліва твар, і нічога не бачыў. На слых ён кінуў адну гранату ў бок кулямётнай чаргі, затым перакаціўся і кінуў другую гранату ў адваротны бок. Сам пакаціўся ў балота, патушыў на сабе агонь, прыслухаўся і папоўз у бок рускай гаворкі, але ўжо нічога не бачачы. Аказалася, гаварылі сельскія людзі, літоўцы, яны і знайшлі Сашу, перадалі нашым войскам. Яго перавезлі ў шпіталь Ржэва. Везлі па лясных дарогах, калдобінамі, а машына была без рысор, і жывымі даехалі толькі лёгкапараненыя (канечнасці, апёкі). Цяжкапараненыя такой дарогі не вытрывалі.

Пасля шпіталя Саша стаў сувязістам, пасля вайны скончыў вучылішча сувязі і лейтэнантам быў накіраваны ў Германію — там тады яшчэ была акупацыйная зона. Верагодна, плацілі афіцэрам добра, бо ён дапамагаў двум братам, якія вучыліся ў горным інстытуце ў Кемераве, двум сёстрам

(настаўніцам) і маці. Акрамя таго, купіў сабе грамадзянскую вопратку, бялізну і пасцельныя прыналежнасці. Ён усё жыццё марыў пра аўтамабіль, таму сабраў грошай на «Победу» — тады яна каштавала 16 тысяч рублёў.

ПРАЦЯГ АПЕРАЦЫІ «БАГРАТЫЁН»

Саша вельмі годна, смела ваяваў. У яго былі два медалі «За боевые заслуги», ордэн Славы III ступені — ён падпаліў самаходную пушку, калі не памыляюся, «Фердынанд». Здарылася гэта так: яму падалося, што ў ляску нешта бліснула, і ён пачаў разварочваць танк. Немцы таксама ўбачылі рускі танк і таксама пачалі разварочваць гармату. Па словах Сашы, нашы гарматныя вежы (калі я не памыляюся ў назве) разварочваліся хутчэй, ды і танкісты разварочвалі гармату з усяе моцы. Саша выстраліў першым і адразу патрапіў у ворага. За гэты подзвіг (паспрабуйце самі ў такой сітуацыі не разгубіцца, халаднакроўна накіраваць пушку і дакладна патрапіць) ён атрымаў ордэн Славы III ступені. А вось яшчэ. Ён вырашыў правесці танк па дну ракі на той бок, дзе стаялі ворагі. Заканапацілі ў танку ўсе дзіркі прамасленымі робамі, анучамі — і так нечакана пад носам ворага з'явіўся наш танк.

Вось такім воінам быў мой муж, Аляксандр Фёдаравіч Буднікаў, а калі нашчадкі будуць чытаць мае радкі, то ваш бацька, дзядуля, прадзед. Ён быў стойкі, доблесны салдат.

* * *

Пасля заканчэння вучобы і службы ў Германіі Аляксандр Фёдаравіч быў накіраваны ў Беларускі ваенны округ, у Калодзішчы. Там ён пазнаёміўся з лейтэнантам Рэзнікам Анатолем. Абодва былі непітушчыя, не курылі, хацелі атрымаць вышэйшую адукацыю і пачалі рыхтавацца паступаць у Ленінградскую ваенную інжынерную акадэмію сувязі імя С. М. Будзённага.

Толік Рэзнік быў вядомы ў Мінску як пляменнік вядомага ўрача-тэрапеўта Рэзніка. Тады вышэйшая пахвала ўрачу была «клініцыст», паколькі толькі галава і рукі робяць урача таленавітым. Таму і Саша быццам бы атрымаў рэкамендацыі ад Толіка, бо мой бацька-ўрач, ды і дзядзька Інсараў Іван Анісімавіч (міністр аховы здароўя БССР) добра ведалі Рэзніка і разумелі, што яго пляменнік сябраваць з недастойным чалавекам не будзе.

Пазнаёміліся мы ў 1951 годзе на практыцы, куды Толік разам з Сашам прыехалі наведаць нявесту Толіка — Саню Гольдштэйн. Там Саша і ўбачыў мяне. Па яго словах: «Міма прабегла бландзінка, блакітнавокая, у блакітнай сукенцы, уся такая ладная, складная, сімпатычная, неперадавальная». І з той пары мы разам з ім рука аб руку ішлі 60 гадоў (без некалькіх месяцаў).

Маладосць наша прайшла ў Ленінградзе, тут мы пачалі спасцігаць адно аднаго, і я зразумела, як мне пашанцавала, які клапатлівы, умелы мой муж. У яго ніколі не было панікі, ён не губляўся ні перад якімі перашкодамі, усё вырашалася ім адразу, спакойна, найлепшым чынам.

Тады Ленінград яшчэ выглядаў блакадным, толькі звонку дамы падмазалі, а ў дварах — непрыбраныя сляды пажараў. Пакой, які ён зняў, не быў прыведзены ў парадак. Я ўвайшла і застыла: падлогі няма, ляжаць недзе ўнізе сталёвыя бэлькі, а паміж імі смецце, бруд. Ні на імгненне Саша не разгубіўся: пачакай, я зараз. І праўда, праз нейкі час прынёс кардон, паслаў на падлогу — хадзі. Прывялі ў парадак сцены, і мой малады муж кажа: «Цяпер гавары, што табе трэба». Я адказваю: «Мне няма дзе чытаць кніжкі». Адказ: «Добра, зараз зраблю лежбішча». Прынёс тры скрыні, паставіў у даўжыню, на іх паклаў дзверы, якія зняў з кладоўкі. Паслалі ватныя коўдры, пярыну (маю), накрылі гэта посцілкай беларускай — вось і лежбішча. Пасля муж зрабіў шафу. І я падумала, што ён нейкі Чараўнік Смарагдавага горада.

А калі я ўбачыла, як сур'ёзна, з якой поўнай аддачай ён займаецца вучобай, не пакідаючы нічога нявырашанага і незразумелага, не пасуе перад цяжкасцямі, а пераадольвае іх, — я зразумела, што з ім не прападу, што разумнага і ў куце відаць.

Так пачыналася наша маладосць, наша сямейнае жыццё. Назіраючы той клопат, якім ён мяне абкружыў, пяшчоту і любоў, я пачала

адказваць яму тым жа. «Ціхім каханнем к табе разгарацца з гэтай пары я пачаў».

Наша маладосць прайшла пад мачтай Ленінграда, кожную вольную хвіліну мы беглі ў горад — да гэтых велічных будынкаў, мастоў, музеяў. Саша вельмі любіў будынак галоўнага штаба, асабліва пастаяць пад аркай, пад якой сапраўды адчуваеш упэўненасць, што ўсё стаіць «неколебимо, как Россия».

Кожны дзень нёс радасць спасціжэння адно аднаго. Здавалася, такому стану душы не будзе канца, што адчуванне чароўнае кахання будзе доўжыцца ўсё жыццё.

Цяпер успамінаеш той час як міраж, няспраўджаны сон, чароўны і незваротны.

Па прыездзе ў Мінск, па месцы працы мужа, адразу кінуліся ў матэрыяльныя клопаты. Галоўны — дзе жыць. Нарадзіліся дзеці — двое сыноў-пагодкаў. Неабходна было забяспечваць іх. Саша адразу пачаў дабівацца жылля, і нам, як іншым сем'ям, выдалі пакоі ў былой казарме: два вялікія памяшканні на другім паверсе, з пячным атапленнем.

Я не ведала ніякіх турбот пра побыт, усё з'яўлялася ў доме быццам само сабою. Тата назваў майго мужа «залатым чалавекам», шчыра любіў яго і берагаў.

І вось новае выпрабаванне. Мужа адпраўляюць на Кубу, як сувязіста, развіваць сродкі сувязі. Можа быць, вы памятаеце так званы карыбскі крызіс, калі Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў размясціў ракеты на Кубе, а амерыканцы засеклі іх аэрафотаздымкамі.

Аляксандра Фёдаравіча накіравалі другой партыяй, а першыя, што вярнуліся дадому (па словах Аляксандра Фёдаравіча), хварэлі на гепатыт, адзін знаёмы вярнуўся з паралізаванымі нагамі.

У мяне адразу з'явіўся жах перад тым, як я буду спраўляцца: трэба паліць тры печкі на другім паверсе, а дровы далёка, унізе, у двары, і крамы — далёка, і дзяцей у садок вадзіць не змагу — мы жылі на вуліцы Маякоўскага, а садок размяшчаўся ля генштаба. Аляксандр Фёдаравіч, назіраючы мой стан, сам страшна расхваляваўся, пачаў мяне суцяшаць, казаць, што зробіць усё магчымае для нас, ніколі не кіне, і калі будзе хоць якая лазейка, то абавязкова яе выкарыстае. Але я, бачачы яго стан, кідані, каго б знайсці мне ў дапамогу (дзеці 3 і 4 гадоў, бацька стары), раптам зразумела, што не маю права ні на страх, ні на хваляванне. Я раптам успомніла, што я — руская жанчына, што ў мяне ёсць усе якасці маёй мамы — стойкасць, працалюбства, вера ў свае сілы, вернасць абавязку, сям'і, мужу. Мая мама выратавала мяне ад голаду ў вайну, выцягнула бацьку з нямецкай турмы, сабой закрыла нас ад немцаў.

Я адразу супакоілася сама, супакоіла мужа, сказала, каб ехаў, выконваў свой воінскі абавязак, як таго патрабуе служба, а я, мауляў, спраўлюся з усімі цяжкасцямі, бо цяпер жа не вайна, усё ёсць, і, увогуле, мільёны жанчын жывуць у цяжэйшых умовах і ў іх няма ні такога мужа, ні нават такой кватэры.

Муж паехаў спакойны, зноў паўтарыўшы словы, што ён нас ніколі не кіне, пастараецца знайсці лазейку.

Праз нейкі час ён вяртаецца і кажа, што яго адпусцілі, бо ён прад'явіў рэзоны, па якіх не хоча ад'язджаць:

1) ён сібірак і не выносіць субтрапічнага клімату, таму працаваць там не зможа;

2) ён добраахвотна пайшоў абараняць сваю Айчыну, а абараняць чужую не хоча;

3) яго сям'я жыве ў казарме, і калі з ім самім нешта здарыцца, то яна апынецца на вуліцы, без жытла — ад такой незабяспечанай сям'і ён ад'язджаць не хоча;

4) ён па спецыяльнасці эксплуатацыйнік, а не рамонтнік (можа быць, наадварот, — не памятаю), а там патрабуюцца нейкія канкрэтныя спецыяльнасці.

Аляксандр Фёдаравіч выйшаў са строю (ён ужо быў пераапрануты ў грамадзянскае), яму працадзілі скрозь зубы: «Ну, капітан, не быць табе маёрам», на што ён адказаў: «Яшчэ і генералам стану». І яго вярнулі дадому.

Клопат пра сям'ю быў для Аляксандра Фёдаравіча няспыннай працай. Спачатку ён атрымаў кватэру («хрушчоўку», але з усімі дабротамі, і спачатку яна здавалася нам раем). Аляксандр Фёдаравіч вельмі дапамагаў мне ў афармленні кандыдацкай дысертацыі (усю тэхнічную працу ўзяў на сябе), дамовіўся пра абарону ў Віцебскім медінстытуце, даставіў туды ўвесь навуковы савет (пры дапамозе камандзіра дэсантна-

га палка). Старыя прафесары сабраліся і імгненна прагаласавалі «за». Мае знаёмыя, якіх я запрасіла на абарону, у адзін голас сказалі: «Мы за цябе спакойныя — у цябе не муж, а жалезабетонная абарона».

Увесь клопат пра ўмовы жыцця, побыт сям'і ён браў на сябе. Я жыла як у кокане. І ведала толькі клопаты пра дзяцей і пра яго. Дзякуючы мне, майму бацьку і клопатам мужа дзеці атрымалі выдатную адукацыю, выраслі культурнымі, дасведчанымі людзьмі. Ён ганарыўся сваімі сынамі. Старэйшы, Дзмітрый, — гігіеніст, кандыдат медыцынскіх навук, працуе ў Інстытуце санітарыі і гігіены. Малодшы, Пётр, — падпалкоўнік КДБ, працуе ў групе «Алмаз», старшы выкладчык на кафедры псіхалогіі, адзін з лепшых лектараў кафедры.

На маю думку, яму, Аляксандру Фёдаравічу, у жыцці не пашанцавала двойчы: калі ў штаб акруга прыйшло запрашэнне на паступленне ў Акадэмію генштаба, Саша даў згоду, напісаў заяву, але аказалася, што туды бяруць толькі да 40 гадоў, а яму ўжо быў 41 год. Другі раз яму не пашанцавала… з такой жонкай як я. Яму прапанавалі генеральскую пасаду ў Барысаве, але я раптам пашкадавала толькі што атрыманую чатырохпакаёвую кватэру, а яму сказала: «едзь адзін». Ён адказаў, што без нас яму там рабіць няма чаго. Я, зразумела, адразу перадумала, але ён ужо (у тую ж гадзіну) адмовіўся. І толькі праз нейкі час, калі ён мною пакамандаваў (ён любіў ставіць мяне «во фрунт»), а я яму жартоўна адказала: «Слухаю, mon colonel», ён сказаў: «А калі б паехала са мною, то я б у цябе быў mon general», — я зразумела, што душа яго поўніцца горкімі шкадаваннямі.

Мы пражылі разам амаль 60 гадоў. І толькі калі побач няма любага, разумееш, якім ён быў моцным, мужным, надзейным. Як я любіла яго ў мундзіры, з усімі рэгаліямі, як ганарылася ім. З таго часу ў мяне засталася любоў да ваеннай формы, і калі я бачу вайскоўцаў, мне здаецца, што яны стаяць на прыступку вышэй за нас, з больш высокім пачуццём абавязку, з больш сумленным стаўленнем да сям'і, Айчыны, і што яны ступяць першымі, калі будзе ў тым патрэба.

Я ўспамінаю незваротны час нашага сумеснага жыцця і разумею, колькі не было сказана слоў кахання, падзякі за вялікі клопат. Як мала цаніла дні, калі мы былі разам, я дакараю сябе за тое, што мала радавалася кожнаму нашаму дню, каханню. І як мне хочацца сказаць усім: цаніце кожнае імгненне, кожную гадзінку, калі вы разам, бо нічога нельга вярнуць, ніхто пасля не пачуе ні вашых слоў кахання, ні просьбы даравацъ за нанесеныя крыўды.

Што прамінула, тое ўжо ніколі не настане! Хачу прывесці словы нашага вялікага беларускага паэта. Гэтыя радкі можа аднесці да сябе кожны. І калі ёсць яшчэ наперадзе светлая далячынь, — радуйцеся кожнаму дню.

О, як бы я хацеў спачатку
Дарогу жыцця па парадку
Прайсці яшчэ раз, азірнуцца,
Сабраць з дарог каменні тыя,
Што губяць сілы маладыя, —
К вясне б маёй хацеў вярнуцца.
Вясна, вясна! Не для мяне ты!
Не я, табою абагрэты,
Прыход твой радасны спаткаю, —
Цябе навек, вясна, хаваю.
Назад не прыйдзе хваля тая,
Што з быстрай рэчкай уплывае.

Якуб КОЛАС

Пераклад з рускай Святланы ДЗЯНІСАВАЙ